

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA SÜRECİNDE TÜRKİYE’NİN TARIMDA YAŞADIĞI DÖNÜŞÜM

THE TRANSFORMATION OF TURKEY IN AGRICULTURE DURING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT PROCESS

Özlem YILMAZ*, Gülçin Elif YÜCEL**

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Maltepe Mahallesi, Yılanlı Ayazna Caddesi, No: 26 P.K. 34010 Cevizlibağ/Zeytinburnu/İstanbul, ozlem.yilmaz@yeniyuzuil.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Beykent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret Bölümü, Ayazağa Mahallesi, Hadım Koryolu Caddesi, Ayazağa, Şişli, İstanbul, elifyucel@beykent.edu.tr

ÖZ

Tarım; üretime, tüketime, ticarete, istihdama, sanayiye ve kırsal kalkınmaya yaptığı katkılardan dolayı, ülkelerin gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun, ekonomik hayatlarında önemli bir ekonomik faaliyetidir. Tarımda azalan verimler kanununun söz konusu olması, gelir esnekliğinin düşüklüğü ve fiyat istikrarsızlığı, tarımın milli gelire olabilecek katkısını belirsizleştirdiğinden, çoğu ülke, tarımın ülke ekonomisinin gelişimine katkısını göz ardı etmiş; zenginleşmenin ve büyümenin ana kaynağını sanayileşme olarak görerek tarımı ikinci plana atmıştır. 20. yüzyılın başından itibaren gerek Türkiye’de gerekse Avrupa’da tarım sektörü bir dönüşüm süreci geçirmektedir. Tarımda kendi kendine yeterli olabilmek ve kendi vatandaşının dışarıya bağımlı kalmadan gıdaya ulaşmasını sağlamak tarım politikalarının temelini oluşturmuştur. Türkiye’de son 10 yıldır tarım politikalarının temel amacı; rekabet gücünün artırılması, gelir düzeyinin yükseltilmesi ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımının sağlanarak verimliliğin artırılması olmuştur. Günümüzde ise tarımda yeterli üretime ulaşmaktan ziyade, sağlıklı ve güvenli gıdaya ulaşmak, yani “organik tarım” kimyasalların kullanılmadığı üretim yöntemi önem kazanmıştır.

Bu çalışmada, Cumhuriyet’ten günümüze kadar olan süreçte, Türkiye’nin tarıma verdiği önem ve tarımda uyguladığı politikalar, tarımda değişen hedefler ve geleneksel üretimden organik tarıma geçiş süreci, sürdürülebilir kalkınma hedefleri; Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası ve Avrupa Birliği’nin tarımda yaşadığı dönüşüm dikkate alınarak analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tarımda dönüşüm, Organik tarım, Tarım Politikaları

Jel Kodları: F63, O57, Q18

ABSTRACT

Agriculture is an important economic activity due to its contribution to production, consumption, trade, employment, industry and rural development in every country regardless of its economic development level. The fact that decreasing returns to scale, low income elasticity and price instability are common in agriculture, and so the share of agriculture in national income is uncertain; many countries ignored the role of agriculture in economic development and saw industry as the main driving force in growth.

From the beginning of the 20th century on, in Turkey and in many other European countries agriculture had a transformation process. Ensuring self-sufficiency in food and less dependency on food imports was the basis goal of agricultural policies. In the last ten years in Turkey, the main aims of the agricultural policy were to increase the competitiveness of the sector, to raise farmers’ income and to ensure sustainable agriculture in order to raise productivity in the sector. Today besides self-sufficiency; food safety in other words methods in which there is less usage of artificial inputs like “organic farming” became important.

In this study, the role of agriculture, agricultural policies, the goals and the transformation of the sector from traditional farming to organic farming in Turkey are analysed in the framework of European Union’s Common Agricultural Policy and the transformation process of agriculture in the European Union.

Keywords: Agricultural transformation, Organic agriculture, Agricultural Policies

Jel Codes: F63, O57, Q18

GİRİŞ

Tarım ürünlerinin beslenme ihtiyacını karşılamadaki alternatifsizliği, gıdaların uzun süre dayanmaları için işlenmeleri, beslenme ihtiyacının karşılanmasında tüketicinin önüne gıdaların üretimden doğrudan değil de pazarlama kanallarından geçerek gelmesi, ticarete uluslararası bir meta haline dönüşmesi, gıda güvenliğinin gelişimi, ilaç, enerji, sanayi girdisi olarak kullanımı, ekolojik dengenin ve tarımsal kaynakların korunması, gen kaynaklarına sahip çıkılması gibi gelişmeler tarımı, stratejik öneme sahip bir sektör haline getirmiştir. Tarım, bir başına varlığıyla değer ifadesi olmayı aşmış, işlenerek katma değeri yükseltilebilir ve uluslararası ticarete stratejik değeri olan bir unsur haline gelmiştir. Dolayısıyla doğayı koruyarak ekonomik ve herkesin ulaşabildiği ürünleri sağlamak ve sürdürülebilirlik için coğrafik özelliklerden kaynaklanan biyolojik çeşitlik gibi ülke zenginliklerinin korunması ve geliştirilmesi zorunludur (GTHB Stratejik Plan, 2013-2017).

Sürdürülebilir kalkınma, ekonomik büyüme ve refah seviyesini yükseltme çabalarını, çevreyi ve yeryüzündeki tüm insanların yaşam kalitesini koruyarak gerçekleştirme yöntemidir. Sürdürülebilir kalkınma kavramı ilk kez 1987 yılında Birleşmiş Milletler tarafından 1983 yılında kurulmuş olan Dünya Çevre ve Gelişim Komisyonu tarafından yayımlanan “Ortak Geleceğimiz” adlı raporda kullanılmıştır. Söz konusu raporda sürdürülebilir kalkınma; bugünün ihtiyaçlarını, gelecek kuşakların da kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme olanağından ödün vermeden karşılamak olarak tanımlanmıştır (Boran ve Pınar, 2013).

Çevresel sorunların gün geçtikçe artması nedeniyle, ekonominin temel tartışma konularından olan ekonomik büyüme yanında “sürdürülebilirlik” endişeleri de ortaya çıkmıştır. Kaynakların kıt olması ve çevresel kaynakların tükenmesi nedeniyle ekonomik büyüme ve kalkınmanın sürdürülebilir olması gereği anlaşılmıştır. Bu bağlamda tarım politikalarının da sürdürülebilirlik kavramına dayalı olması ve sürdürülebilir bir yol olan organik tarıma yönlendirilmesi gerektiği yönünde dünyada artan bir eğilim vardır.

Sürdürülebilir tarım, sürdürülebilir kalkınma hedefleri şemsiyesi altında yer alır. 21. yüzyılda tarımdaki en büyük başarı, olumsuz çevre koşullarını azaltarak, istenilen üretim artışını gerçekleştirmek olacaktır. Bu da yalnızca, tarımda sürdürülebilir yöntemlerin ve kalıcı çözümlerin uygulanması, kaynakların çok çeşitli ve yenilenebilir olması, uzun vadeli istikrar ve verimin hedeflenmesi ile mümkün olabilir. Sürdürülebilir tarım, zaman içerisinde tarım yapılan arazi, tarımı yapan kişiler ve diğer girdilerin tarım yapabilmelerini sağlayan tarımsal üretim yöntemlerinin bütünüdür. Bir başka deyişle, sürdürülebilir tarım, uzun dönemde doğal kaynakların korunması yanında çevreye zarar vermeyen tarımsal teknolojilerin kullanıldığı bir tarımsal yapının oluşturulmasıdır. Artan nüfusun gıda

ihtiyacını karşılamak için tarım hep önemli olacaktır. Ancak, günümüzde ve bundan sonraki dönemde tarımsal üretimin doğaya zarar vermeden artması gereği karşımıza çıkmaktadır.

Özellikle gelir düzeyi yüksek ülkeler başta olmak üzere birçok ülkede bilinçlenen üretici ve tüketiciler, doğayı tahrip etmeyen yöntemlerle, insanlarda olumsuz etki yapmayan tarımsal ürünleri üretmeyi tercih etmeye başlamıştır. Bu amacı güden bir üretim yolu olan organik tarım birçok ülkede olduğu gibi ülkemizde de kullanılmaya başlanmış olup günümüzde bu konuda önemli atılımlar yapılmaktadır. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler besin üretimini arttırmanın yollarını ararken, tarımda kullanılan doğal kaynakları da güvence altına alacak yeni yöntemler geliştirme zorunluluğuyla karşı karşıyadırlar. Artan ve giderek kentleşen nüfusun yeterli ve dengeli beslenmesi, mukayeseli üstünlüğe sahip olunan ürünlere ağırlık vererek üretim ve ihracatın artırılması, üretici gelirlerinde artış ve istikrarın sağlanması hedeflerine ulaşmak için sürdürülebilir tarım prensipleri içinde bir yapılanma sağlamak ve buna uygun politikalar oluşturulması ulaşılması gereken önemli hedefler olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada tarımsal üretimde daha çevre dostu ürün ve üretim teknolojilerinin kullanılması, doğal kaynak stokunun korunması ve organik tarımın geliştirilmesi konusu önem kazanmaktadır. Özellikle gelişmiş ülkelerdeki bireylerin tükettikleri ürünlerin niteliği konusunda gösterdiği özenin artması ve buna bağlı olarak daha fazla bedel ödeyerek daha doğal ürünler talep etmeye başlaması üreticilerin de bu gelişmeye uygun davranışları sonucunu doğurmuştur (Boran ve Pınar, 2013). Bir başka deyişle, gelişmiş batılı ülkelere, gelişen çevre bilinciyle birlikte organik tarımda son yıllarda araştırma ve uygulama çalışmaları yoğunlaşmıştır. Gelecekte de özellikle hükümet politikaları organik tarıma geçişi hızlandıracığı gibi tüketicilerin daha doğal koşullarda yetişmiş ürünleri talep edecek olması da konunun gelişmesine katkıda bulunacaktır (Turhan, 2005).

Organik tarım sürdürülebilir tarım yöntemlerini içerir. Ancak, her ikisi de ekolojik hassas uygulamaların daha fazla kullanımını hedeflese de sürdürülebilir tarım ile organik tarım tam olarak aynı şeyler değildir. Sürdürülebilir tarım, yeterli ve kaliteli miktarlarda gıda maddesinin uygun maliyetlerde üretimini, dünya tarımının ekonomik canlılığını, çevrenin ve doğal tarım kaynaklarının korunmasını ve dünya nüfusunun refahını geliştirecek sistem ve uygulamaları içerir. Organik ürün sentetik kimyasallardan arı yetiştirilen ürün anlamına gelirken; sürdürülebilirlik, biyolojik sistemlerin çeşitlilik ve üretkenliğinin devamlılığının sağlanmasıdır.

Bu bağlamda, çalışmanın ilk bölümünde Türkiye’de tarım sektörünün geçmişten günümüze yaşadığı dönüşüm kısaca özetlenecek ve Türkiye’de tarımın konumunu gösteren verilere değinilecektir. İkinci bölümde organik tarımın tanımı yapılarak sırasıyla

dünyada ve Türkiye’de tarımsal dönüşüm ve organik tarımın geçirdiği önemli aşamalar üzerinde durulacaktır. Son bölümde ise Türkiye tarımı, AB üyelik süreci içinde Avrupa tarımıyla kıyaslanacaktır.

1. TÜRKİYE’DE TARIM SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

Türkiye üretimden teknolojiye kadar tarımsal alanda son 50 yılda büyük gelişmeler göstermiştir. Ancak sürdürülebilir bir üretim sistemi ve tarım politikası oluşturulamamıştır. Çetiner (2015)’in de belirttiği gibi henüz Ankara Üniversitesi kurulmadan 1933’te Yüksek Ziraat Enstitüsü’nün kurulması Türkiye için tarımın ne kadar önemsendiğinin bir göstergesidir. 1950’lerden itibaren devlet eliyle sulak alanların ve göllerin kurutulması tarımsal arazi üretilmesi, akarsular üzerinde yapılan irili ufaklı barajlar ile sulu tarım arazilerinin artırılması da Türkiye’deki tarımsal üretimin artırılmasında önemli katkılar sağlamıştır.

Dünya üzerinde var olan doğal kaynakların dengesiz kullanımı ve hızla tükenmesi, uzun vadede yeni bir tarımsal model arayışını da beraberinde getirmiştir. Gelişmiş ülkelerde tarım kesimine müdahalenin temel amacı tarım piyasalarında istikrarı sağlayıp çiftçilere belirli bir gelir düzeyini güvence altına almak iken, gelişmekte olan ülkelere müdahale her şeyden önce tarımsal gelişmeyi sağlayarak üretim artışı

gerçekleştirmeye yöneliktir (Doğan, 2002). Dünyada 1960’lı yıllara kadar çevreyi koruyucu ve düzenleyici bir sektör olarak tanımlanan tarım sektörünün bu özelliği, 1970’li yıllardan itibaren sorgulanmaya ve tartışılmaya başlanmıştır. Sürdürülebilir bir kalkınma ancak sürdürülebilir bir çevre ile birlikte mümkün olabilir. Çevresel sürdürülebilirlik, doğal kaynakların sürekliliğinin sağlanması anlamına gelmektedir. Bu çerçevede, çevreye daha az zarar veren ekonomik kalkınma modellerinin desteklenmesi öncelik taşımaktadır (Kaypak, 2011). Son dönemde dünyada yaşanan artan nüfus baskısı, toplumların temel besin kaynaklarına zamanında ve yeteri kadar erişimini daha da önemli kılmaktadır. Gelişmiş ülkelerin tarımsal ihracatlarını artırma hedefleri yanında, gelişmekte olan ülkelerin tarım kalkınmada öncelikli sektör olarak görmeleri ise tarım sektörünün ne denli stratejik bir sektör olduğu gerçeğini gün geçtikçe daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ülkemizin küresel rekabet gücünü artırmak için uluslararası piyasaların talep ettiği kalite ve özelliklerde tarım ürünleri üretimini ve ihracatını artırmak amaçlanmaktadır (GTHB Stratejik Plan, 2013-2017).

Türkiye’de tarımın geçirdiği tarihsel süreç aşağıdaki tablo ile özetlenmeye çalışılmıştır. Bu tabloda Cumhuriyet’in kuruluşundan günümüze kadar Türkiye tarımının önemli özellikleri planlı dönem öncesi ve sonrası olmak üzere temel hatları ile verilmiştir.

PLANLI DÖNEM ÖNCESİ				PLANLI DÖNEM VE SONRASI				
Tarım politikasında temel yaklaşım üretimi artırmak, küçük ve büyük bütün özel tarımsal üretim ünitelerini teşvik etmek olmuştur.	1929'da Büyük Buhran'ın başlamasıyla görece fiyatlar keskin bir şekilde tarım aleyhine dönmüştür.	Tarım politikaları açısından müdahalelerin ve katı devletçilik anlayışının hakim olduğu bir dönemdir.	Dönem başında ülke nüfusunun %80'e yaklaşan bir bölümü geçimini tarımdan sağlıyordu.	Dönemin sonlarına doğru ekilebilir toprakların sınırına ulaşılmıştır.	Tarımsal üretimin artış hızı nüfus artışının üzerinde seyretti, Türkiye gıda mallarında kendi kendine yeterli kalabildi.	24 Ocak 1980 Kararları ile neoliberal politikalara geçildi.	Tarımın gelişmesinde önemli roller üstlenmiş ve tarım sektörünü yönlendiren, Süt Enstitüsü Kurumu (SEK), Yem Fabrikaları, Et Balık Kurumu (EBK), Türkiye Ziraî Donatım Kurumu (TZDK) gibi tarımsal KİT'ler özelleştirilmiştir.	İç pazara dönük Tarım Reformu Uygulaması, DTÖ Tarım Anlaşması müzakerelerinin devam etmesi ve Türkiye'nin AB Ortak Tarım Politikası'na uyum çabaları içine girmiş olması tarım politikalarını yönlendirmektedir.
Tarım, kalkınmayı sağlayacak sektör olarak seçilmiş ve tarımsal üretimi artırmaya odaklı politikalar izlenmiştir. Bu seçimde, ülkenin sanayi kapasitesinin son derece yetersiz olması, kaynak eksikliği ve tarım sektörünün gelenekselliği etken olmuştur.	Bir yandan görece fiyatların tarım aleyhine dönmesi, öte yandan da güçlü korumacı önlemleri altında sanayileşmenin ivme kazanması, tarım ile tarım-dışı kesimler arasındaki eşitsizlikleri hızla artırdı.	Savaşın uzaması, seferberlik ilanı sonucu çalışabilir işgücünün silah altında tutulması, tarlaların boş kalması ve olumsuz iklim koşullarının varlığı nedeniyle bu dönemde gıda ürünlerinin tedarikinde ciddi darlıklar ve kıtlıklar yaşanmıştır.	Dünya fiyatlarının ülke içindeki fiyatların altına düşmesi nedeniyle, ihracatta teşvik uygulamaları başlamıştır.	Tarımdaki üretim artışları toprak verimliliğini arttırmak yolu ile gerçekleştirileceği için, daha fazla yatırım ve daha fazla girdi gerektiğinden devletin sulama yatırımları ağırlık kazandı, gübre kullanımı artmaya başladı.	Kırsal alanlar tekstil ürünlerinin yanı sıra dayanıklı tüketim mallarında da iç pazarın bir parçası durumuna geldi.	Destekleme kapsamı daraltılmış, tarımsal ürün fiyatları baskılanmış, iç ticaret hadleri keskin bir şekilde tarımın aleyhine dönmüştür.	Destekleme fiyatları iyileştirilmiş ve böylece tarımsal ürün arzının istikrarını sağlanmıştır.	2001 yılından itibaren uygulamaya konulan "Tarım Reformu Uygulama Projesi" (TRUP veya ARIP) kapsamında; doğrudan gelir destekleri, alternatif ürün projesi, Tarım Satış Kooperatifleri'nin yeniden yapılandırılması, proje yönetimi ve teknik destek uygulamaları yer almıştır
"Köylü milletin efendisidir." anlayışı benimsenmiştir.	Kırsal dönüşüm hedeflenmiştir.	Savaş konjonktürü nedeniyle tarımsal üretimdeki düşüş, özellikle büyük kentlerde ipe sıkıntısına neden olurken, birçok gıda ürünü karaborsaya konu olmuş, un darlığı nedeniyle ekme karneye bağlanmıştır. Karne ile tayinleme uygulaması başlatılmış	Kırlardan kentlere göçün hız kazanmasıyla birlikte, tarımın hem ekonomi içindeki hem de gelir eşitsizlikleri tablosunda ağırlığı azalmaya başladı.	Ülkedeki traktör sayısı 42 bin civarındaydı.	Ülkedeki traktör sayısı 100 bin civarındaydı.	Ülkedeki traktör sayısı 430 bin civarındaydı.	1995 yılında DTÖ kapsamında imzalanan Tarım Anlaşması ve 1 Ocak 1996 tarihinde AB ile Gümrük Birliği Anlaşmaları yürürlüğe girmiştir.	2001 yılından itibaren tarım sektöründe geleneksel destekleme yöntemleri yerine Doğrudan Gelir Desteği (DGD) uygulanmaya başlamıştır. 2009 yılında son verilmiştir.
Üretim artışı önündeki en önemli engeli oluşturan Aşar Vergisi 17 Şubat 1925'te kaldırılmıştır.	Toprak reformu uygulaması, kamusal üretim çiftlikleri (devlet ziraat işletmeleri, devlet üretime çiftlikleri, tarım işletmeleri zinciri), kooperatifler ve köy enstitülerini kurgulamıştır.	Üretim artışlarını yeni toprakları üretime açarak sağlamıştır. Böylece hızlı nüfus artışına karşın, ülkenin gıda mallarında kendi kendine yeterli konumu korunabilmiştir.	Marshall Yardımı itici güç olmuş; traktör, pulluk sayısı artarken tarım alanlarının genişlemesi, tarımsal kredilerin artırılması, destekleme fiyatları, iklim koşullarının iyi gitmesi vb. üretimi artırmıştır.	Bu gelişmeler pazara yönelik üretimi arttırıyor, orta ölçekli işletmeleri güçlendiriyordu.	1989 yılında çıkartılan 32 Sayılı KHK ile üretime kaynak tahsisi önemli ölçüde kısıtlanmıştır.	1999 yılında Tarım Reformu Projesi uygulanmaya başlanmıştır.	2010 yılından itibaren Havza Bazlı Destekleme modeli uygulanmaya konmuştur.	

1929 Büyük Buhran'ı, tarımsal ürünlerin ihrac fiyatlarının düşmesine, çiftçi gelirlerinin azalmasına ve çiftçilerin üretim yapamaz hale gelmesine yol açmıştır. Bu nedenle devlet hem çiftçiyi korumak hem de sanayiye desteklemek üzere bazı önlemler almıştır.	Devlet eliyle dağıtılan topraklar ve meraların tarıma açılması ile birlikte tarım sektöründe hızlı gelişmeler olmuştur.	Hükümet daha radikal bir girişimde bulunarak dönemin önemli gelişmelerinden biri olan "Milli Koruma Kanunu"nu uygulamaya koymuştur.		Tarımsal üretimin artış hızı nüfus artışının üzerinde seyretti, Türkiye gıda mallarında kendi kendine yeterli kalabildi.		Bu dönemde Türk tarımındaki dönüşümlerin genel olarak dünyadaki uluslararası gıda düzenindeki deregülasyon ve uluslararasılaşma eğilimlerine koşut olarak gerçekleştiği görülmektedir		2006-2010 Ulusal Tarım Stratejisi hazırlanarak AB Ortak Tarım Politikası'na uyum ve DTÖ Tarım Anlaşması'nın esas alınması, piyasa koşullarında tarımsal üretime yönelik olarak piyasa mekanizmalarını bozmayacak destekleme alımlarının uygulanması temel alınmıştır.
"Buğday Koruma Kanunu" çıkarılmış ve bununla ilgili olarak Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmuştur.		1948 yılından itibaren Marshall Yardım Programı çerçevesinde elde edilen yardımlarla tarım finanse edilmiştir.		Hızlı büyüme dalgası vardı.	Dönemin ilk yarısında hızlı büyüme dalgası vardı.			2006 yılında Tarım Kanunu kabul edilmiştir.
1920'ler (1923-1929)	1930'lar	1940'lar	1950'ler	1960'lar	1970'ler	1980'ler	1990'lar	2000'li yıllar
Osmanlı'dan devralınan adaletsiz toprak dağılımı temelinde, küçük ve yoksul köylü için bir değişim ortaya koyamamıştır.	Köylü; toprak sahibi olan, modern tarım tekniklerini bilen ve uygulayan, ürettiğinin katma değerine sahip çıkan ve aydınlanma projesinin bir parçası olarak hedeflenmiştir.	Cumhuriyet tarihinde gıda güvencesizliğinin, gıda yoksulluğunun en fazla hissedildiği dönem olmuştur.	Tarım sektörüne odaklı yeni bir ekonomik model denemesi			Tarım, gerek doğa koşullarına bağlılığı gerekse piyasa sisteminin serbest rekabet yaklaşımı nedeniyle dünyanın hiçbir yerinde piyasa koşullarına dahil edilmezken, Türkiye'de 24 Ocak 1980'den başlayarak 1930'lardan beri devlet tarafından uygulanan taban fiyat ve alım destekleri, yerini büyük ölçüde piyasa koşullarına bırakmıştır.	DTÖ ve AB Gümrük Birliği Anlaşmaları tarım sektörü ile ilgili dışsal çerçeveyi çizmiştir.	Yaşanan krizler sonrası IMF ve DB ile yapılan anlaşmalar ve "istikrar programları", tarım politikalarının belirlenmesinde etken bir konuma gelmiştir.
Tarım sektörü devlet eliyle korunmuş ve desteklenmiştir.						Tarım sektörü piyasa ekonomisine geçişle birlikte serbestleşme sürecine girmiş ve devlet desteklemeleri kesintili olarak uygulanmıştır.		

Kaynak: Pamuk (2015); Hatunoğlu ve Eldeniz (2012); Doğan (2002); Eştürk ve Ören (2014)'den derlenerek hazırlanmıştır.

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin (TOBB) karşılaştığı bazı fırsatlar ve tehditler şu şekilde yayınladığı 2013 Türkiye Tarım Sektörü Raporu'nda belirtilmiştir:
Türk tarım sektörünün güçlü ve zayıf yönleri ile

Tablo 1: Türkiye Tarım Sektörü SWOT Analizi

Güçlü	Zayıf
<ul style="list-style-type: none"> Bölgesel konum ve lojistik avantajlar Organik tarım ve iyi tarım uygulamaları sistemlerinin bitkisel üretimde giderek yaygınlaştırılması AB mevzuatına uyumlu yasal düzenlemelerin yapılması ve değişikliklerin izlenmesi yönünde büyük adımların atılması. Fındık, incir, kayısı, üzüm pamuk gibi rekabet gücümüzün yüksek olduğu ürünlerde, dünya organik ürün pazarında söz sahibi olma potansiyelinin oldukça yüksek olması. Yenilebilir enerji kaynakları potansiyelinin yüksek olması ve enerji temininde de kendi kendine yeterliliğin sağlanabilme imkânına sahip olması. Toprak yapısı, su kaynakları ve iklim şartları itibarıyla farklı tarım ürünlerini yetiştirebilecek potansiyele sahip olması ve ilaç, gübre gibi yapay girdilerin pek kullanılmadığı bazı yörelerde geçiş sürecini kısa sürede tamamlamaya uygun bir durumun söz konusu olması. Organik tarım ürünleri emek yoğun işçilik gerektirdiğinden, kırsal nüfustaki yoğun tarım işgücü ve aile için atıl işgücünün varlığı ve ucuz olmasının önemli bir avantaj olması. Türkiye'nin doğal kaynaklar ve bio-çeşitlilik bakımından zengin olması. Türkiye'de sentetik kimyasallar çiftçilerin büyük bir kısmı tarafından ya çok az kullanılmakta, ya da hiç kullanılmadığından, organik tarıma geçişin daha kolay olması. 	<ul style="list-style-type: none"> Arazinin çok parçalı, işletmelerin küçük olması. Tarımsal üretimde planlama eksikliği AR-GE'ye yeterince kaynak ayrılmaması Tarım ürünlerinde piyasa düzenleme müdahale kuruluşlarının yetersizliği Teknoloji kullanımının yetersiz olması Organik tarım ile uğraşan nüfusun azlığı ve dünyadaki pazar fırsatlarından yararlanamaması. Hem tüketici hem de üretici boyutuyla incelendiğinde örgütlenmenin yetersiz olması. Organik tarımla ilgili ulusal ve uluslararası boyutta veri tabanı noksanlığı. Özellikle dünya üretiminde söz sahibi olduğu incir, üzüm, kayısı fındık gibi ürünlerde pazar hâkimiyeti üstünlüğünü ve markalaşmayı gerçekleştirememiş olması. Organik tarım içerisinde hayvansal üretimin payının oldukça düşük olması. Organik ürün fiyatlarının oldukça yüksek olması, kontrol ve denetim mekanizmasının mevcut olmaması. Organik tarımla uğraşan işletmelerin ölçeklerinin küçük olması.
Fırsatlar	Tehditler
<ul style="list-style-type: none"> AB destekli organik Tarım projelerinin 2006 yılından itibaren ortaya konulmaya başlanması. Dünyada organik ürünlere olan talebin gün geçtikçe artması. Organik tarım sektöründe istihdam alanlarının artması ve sürekli gelişim içerisinde olması. Türkiye'nin sahip olduğu coğrafi konumu itibarıyla ana pazarlara yakın olması. Tüketici bilincinin gelişmesi ile birlikte sağlıklı, kaliteli organik ürünlere ilginin sürekli artması. 	<ul style="list-style-type: none"> Organik girdi temininde dışa bağımlılığın oldukça fazla olması. Türkiye'nin organik tarım üretiminde rakip olarak kabul ettiği ülkelerdeki organik tarıma yönelik devlet desteklerinin artması. Organik gıda fiyatlarının konvansiyonel ürünlere oranla daha yüksek olması Özellikle son yıllarda sürekli artış gösteren çevresel kirliliğin olumsuz etkisi Küresel iklim değişiklikleri ve bölgesel kuraklıkların etkisi Gen kaynaklarımızın patentlenmemiş olması Teknoloji alanında dışa bağımlılığın artması.

Kaynak: Türkiye Tarım Sektörü Raporu, 2013.

(http://www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2014/turkiye_tarim_meclisi_sektor_raporu_2013_int.pdf)

Türkiye, Şekil 1'den de görüleceği gibi dünyanın 7. Avrupa'nın ise en büyük tarımsal gücü olsa da gelinen nokta yeterli değildir. Tarımda stratejik hedefler, toplumun dengeli ve yeterli beslenmesini esas alan,

ileri teknolojiye dayalı, örgütlü, talebe dayalı üretim yapısıyla doğal kaynakları iyi kullanan bir tarım sektörü oluşturmak olmalıdır.¹ Bu bağlamda birçok ülke geleneksel tarımdan² organik tarıma³ yönelmeye

¹ <http://www.tarim.gov.tr/Haber/953/surdurulebilir-kalkinma-icin-ulusal-ve-kuresel-olcekte-is> (erişim tarihi: 27.09.2016)

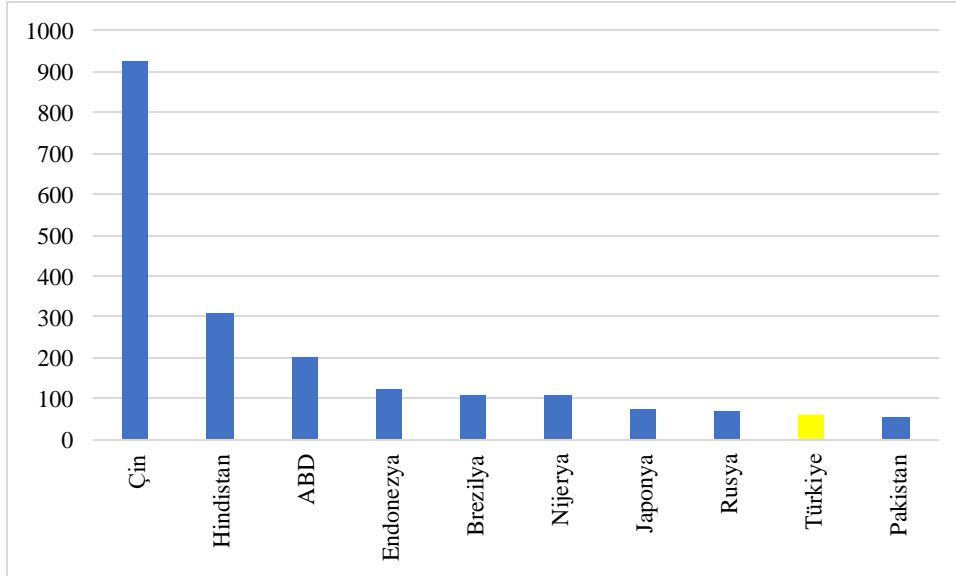
² Konvansiyonel ya da klasik olarak da isimlendirilebilmektedir.
³ Ekolojik ya da biyolojik olarak da isimlendirilebilmektedir.

başlamıştır. Bu yönelimde en büyük etken kuşkusuz uzun vadede ekonomik gelişmenin hedeflenmesidir. Merdan (2014)'a göre insanlara temiz ve yaşanabilir bir dünya bırakmak için organik dengeyi bozan kimyasal maddelerden korunmaya çalışmak ve aynı zamanda tüm insanların sağlıklı ürünler tüketmesini sağlamak için organik tarımsal üretim yapılması yoluna

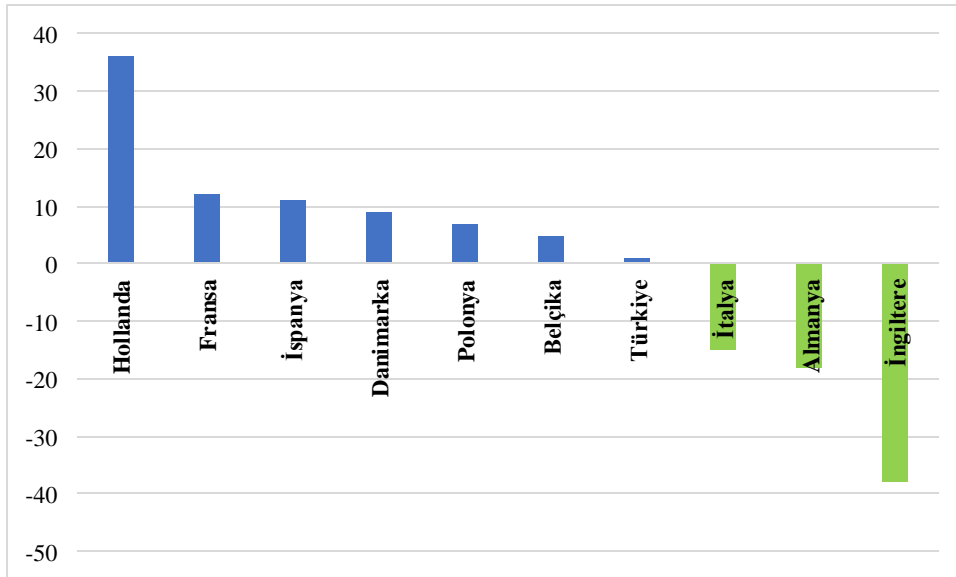
gidilmiştir. Organik tarım dengeli beslenmeyi esas aldığından daha sağlıklı ürünler elde edebilmek için her türlü organik atıklar değerlendirmeye tabi tutularak topraktan daha fazla verim elde edilmeye çalışılacak ve bu ise tarımda sürekliliğin sağlanmasında büyük katkı sağlayacaktır.

Şekil 1: Dünyanın En Büyük 10 Tarım Üreticisi (milyar \$) (2013)

Kaynak: Çağdaş Şirin, <http://www.businessht.com.tr/haber/haber/1076872-turkiyenin-tarim-tablosu> (erişim tarihi: 27.09.2016)

Şekil 2: Tarımsal Ürünlerde Dış Ticaret Dengesi, 2013 (milyar \$)

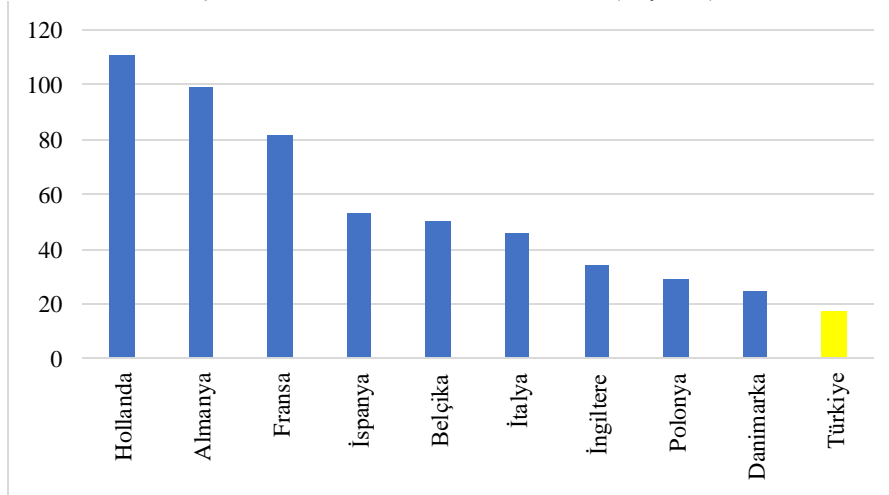

Kaynak: Dünya Ticaret Örgütü, 2013.

Şekil 2'deki 2013 yılı tarımsal ürün ticaret verilerine bakıldığında Türkiye'nin çok az da olsa dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir. Yeşil ile gösterilen

İtalya, Almanya ve İngiltere ise tarımsal ürünlerde dış ticaret açığı vermektedirler.

Şekil 3: Tarım Ürünleri İhracatı, 2013 (milyar \$)

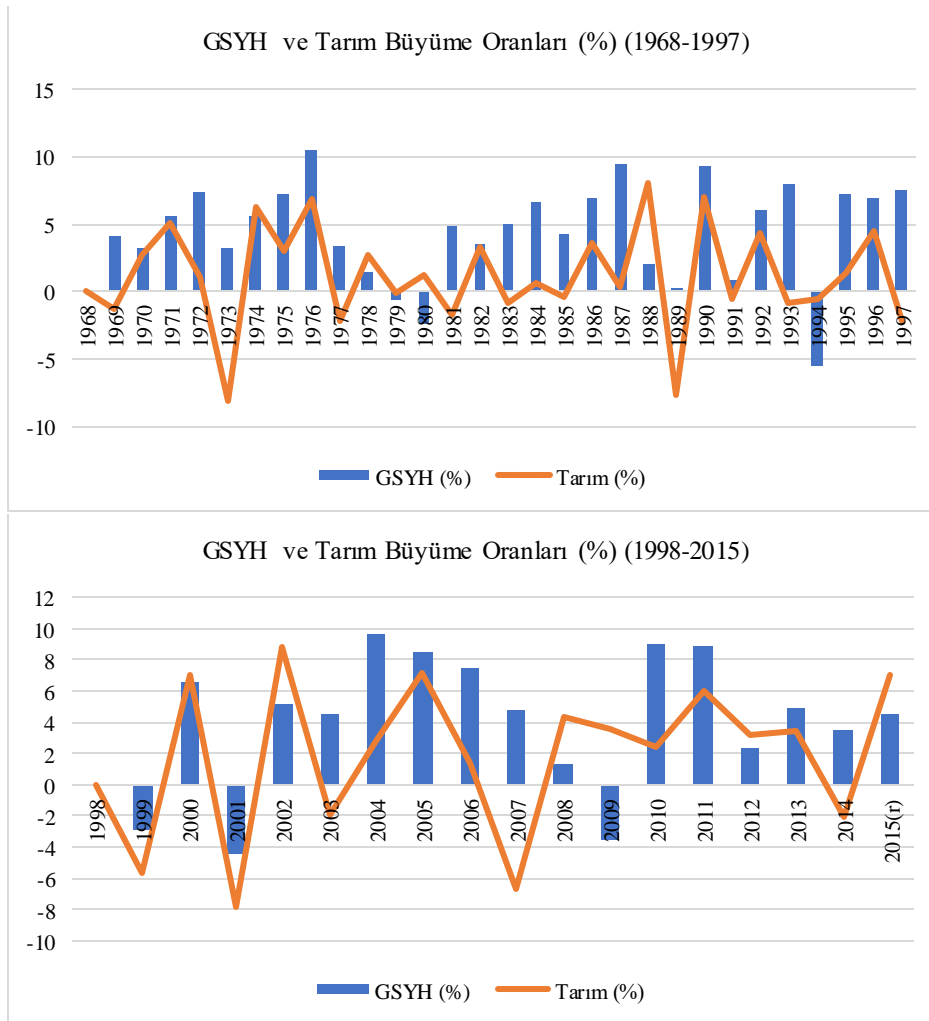

Kaynak: Dünya Ticaret Örgütü, 2013.

Dünyadaki tarımsal ürün ihracat pazarında ilk üç sırayı ABD, Hollanda ve Almanya almaktadır. Türkiye tarımsal ihracat sıralamasında dünyada 26. iken, bu çalışmada yer alan Avrupa ülkeleri arasında ise 10. sıradadır (Şekil 3).

Şekil 4'te Gayri Safı Yurtiçi Hâsıla (GSYH) ve tarım sektörünün 1968'den günümüze kadar olan büyüme hızları verilmiştir. GSYH ve tarım sektörü büyümesi birkaç istisna yıl hariç genel olarak aynı eğilimde hareket etmektedir.

Şekil 4: GSYH ve Tarım Büyüme Oranları (%)

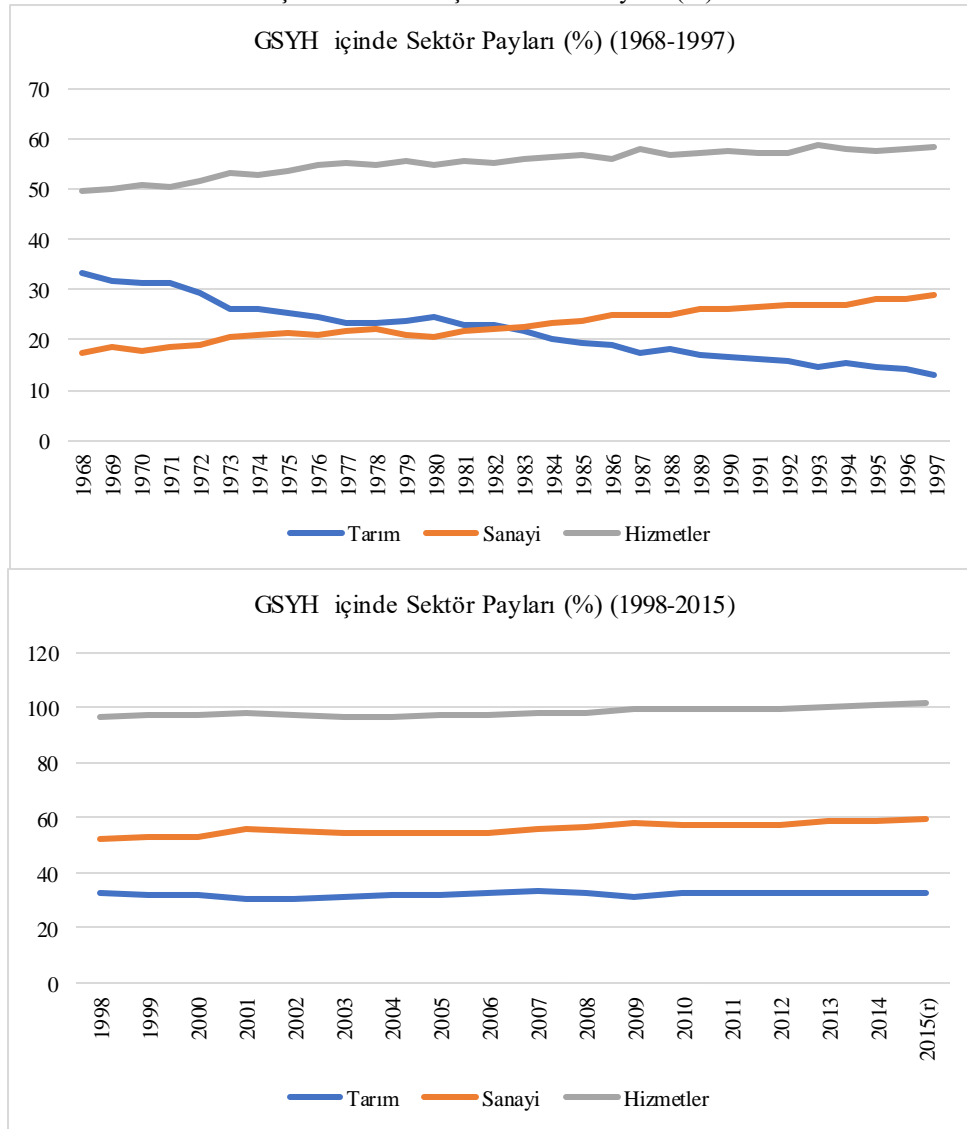
Kaynak: TÜİK (Üstteki grafik 1968=100; alttaki grafik 1998=100)

Türk tarım sektörünün ekonomideki ağırlığına (Şekil 5) ve dış ticaret rakamlarına bakıldığında, geçmiş yıllara kıyasla son dönemde payı azalsa da tarım ekonomisi içerisinde önemini korumaktadır. Türkiye'de ağırlıklı olarak bitkisel üretime dayanan tarım, iklim koşullarına da sıkı sıkıya bağlı bir sektör olduğundan oldukça kırılgan bir yapıya sahiptir. 21. yüzyılın başından itibaren gerek dünyada gerekse Türkiye'de tarım sektörü bir dönüşüm süreci geçirmektedir. 2000'li yıllarla birlikte, verimliliğin yükseltilmesi ile rekabet

gücünün artırılması, uluslararası ticaretten azami pay alınması, gıda güvenliği ve güvenilirliğinin sağlanması ile doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı gibi hususlar tarım politikalarının temel amaçları olmuştur. Son 10 yıldır ülkemiz tarım politikalarında benimsenen temel amaç; rekabet gücünün artırılması, gelir düzeyinin yükseltilmesi ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımının sağlanarak verimliliğin artırılması olmuştur (Hatunoğlu ve Eldeniz, 2012).

Şekil 5: GSYH içinde Sektör Payları (%)

Kaynak: TÜİK (Üstteki grafik 1968=100; alttaki grafik 1998=100)

2. DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DE TARIMDA DÖNÜŞÜM SÜRECİ: ORGANİK TARIMIN GELİŞİMİ

Organik tarım, sürdürülebilir tarım sistemlerinden biridir. Organik tarımın geçmişi 19. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Organik tarım, II. Dünya Savaşı sonrasında sanayileşmenin de ilerlemesiyle gittikçe

önem kazanmıştır. Organik tarım, AB ve FAO⁴ tarafından alternatif üretim yöntemi olarak kabul edilip programlarına alınmıştır. Tüm gelişmiş ülkelerde organik tarım, sağlıklı gıda üretmek ve çevrenin doğal yapısını bozmadan bir gelişim göstermeyi amaçlamıştır.

⁴ Food and Agriculture Organisation (Gıda ve Tarım Örgütü), açlığı yok etmek ve beslenme şartlarını iyileştirmek amacıyla

1943'te kurulan ve 1946'da Birleşmiş Milletler'in uzmanlık kuruluşu haline gelen bir örgütü.

1979'dan itibaren DDT⁵ grubu pestisitlerin kullanımı ABD'den başlayarak tüm dünyada yasaklanmıştır. Bu durumda organik tarım tekrar gündeme gelmiş, 1980 yılından sonra da tüketicilerin baskısıyla aile işletmeciliğinden çıkarak ticari bir boyut kazanmıştır. Türkiye'de organik tarım, 1980'li yılların ortasında Avrupalı ithalatçıların talebi doğrultusunda Ege Bölgesi'nde başlamış ve buradan tüm Türkiye'ye yayılmıştır. Organik tarım Türkiye'de yukarıdan aşağı doğru yabancı ithalatçı şirketlerinin tanıtım ve üreticiyi özendirilmesi ile ivme kazanmıştır (Demiryürek, 2004). Bir başka deyişle, Türkiye'de organik tarımın gelişmesi Avrupa ülkelerinin tersine üreticiler tarafından tabandan değil alıcılar ile birlikte tepeden aşağı doğru gelişme göstermiştir. Türkiye'de organik tarım yabancı alıcıların talepleri ile 1984 yılında sözleşmeli yetiştiricilik şeklinde başlamıştır. Organik tarım üretimi iç piyasadan çok ihracata yönelik olarak gelişmiştir. Ülkedeki ithalatçı firmaların üretim yapmak için ortaya koyduğu projelerle başlayan organik tarım çalışmaları daha sonra ihracatçı firmaların ithalatçı firmalardan bağımsız hareket edip kendi pazarlarını oluşturmasıyla devam etmiştir. Çoğu Avrupa ülkesinde ve ABD'de organik tarımın gelişimine çiftçilerin öncülük etmesine karşın, Türkiye'de organik tarım, Avrupalı özel organik tarım şirketlerinin elemanlarınca çiftçilere tanıtılmış ve benimsenmiştir. Başka bir deyişle, Avrupa ve ABD'de organik tarımın yapılanması üreticiden başlayarak (arz kaynaklı) aşağıdan yukarıya doğru iken; Türkiye'de organik tarımla ilgilenen şirketlerden üreticiye doğru (talep kaynaklı) yukarıdan aşağıya bir yapılanma söz konusudur (İpek ve Yaşar Çil, 2010). Özetle, gelişmekte olan ülkelerde organik üretim yapısı gelişmiş ülkelere göre farklılık göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde organik ürün üretiminin gelişimini

sağlayan faktör tüketici talepleri ve bozulan doğal yapının sürdürülebilir bir hale getirilmesi çalışmaları iken gelişmekte olan ülkelerde organik üretim iç pazarın talebini cevaplamak amacıyla değil, ihracat amacıyla başlamıştır.

Organik tarım üretimi yapan ülkeler tüm dünyada genellikle üretime geçişte ülkelerinin geleneksel ürünlerinden başlamayı tercih etmişlerdir. Örneğin Hindistan'da çay, Danimarka'da süt ve ürünleri, Arjantin'de et ve mamulleri, Orta Amerika ve Afrika ülkelerinde muz, Tunus'ta hurma, zeytinyağı, Türkiye'de kurutulmuş ve sert kabuklu meyveler, organik olarak üretilen ilk ürünlerdir (İpek ve Yaşar Çil, 2010).

Özetle, bugün organik tarım sadece bir üretim teknolojisi olarak ele almak doğru değildir. Bunun nedeni günümüzde organik tarımın sadece bir yöntem olarak değil aynı zamanda felsefi bir düşünce ve yaşam tarzı olarak görülmeye başlanmasıdır (Rehber, 2013).

2.1. Dünyada Organik Tarımın Gelişimi

Amerikalı araştırmacı F. H. King'in 1900'lü yılların başında ziyaret ettiği Çin ve Kore gibi önemli bir nüfusa sahip ülkelerdeki çiftçilerin tarım sisteminden esinlenerek yazdığı "40.Yüzyılın Çiftçileri" isimli kitap organik tarımla ilgili birçok çalışmaya öncülük etmiştir. Daha sonra 1910 yılında Albert Howard'ın "Tarımsal Vasiyetnamesi" ve 1924 yılında Rudolf Steiner'in "Biyodinamik Tarım Yöntemi" çalışmaları konvansiyonel tarıma yeni alternatifler getirmiştir (GTHB Stratejik Plan, 2012-2016).

Dünya'da organik tarımın gelişim sürecine baktığımızda önemli gelişmeleri aşağıdaki tabloda olduğu gibi özetleyebiliriz.

⁵ DDT: Dikloro Difenil Trikloroethan. Böcek öldüren zehirli bir ilaçtır.

Tablo 2: Dünya'da Organik Tarımın Gelişimi

1900'lü yılların başı	<ul style="list-style-type: none"> • İngiltere ve İsviçre gibi ülkelerde küçük çaplı uygulamalarda kendini göstermeye başlamıştır. • Almanya'da 1893–1925 yılları arasında sağlıklı ürünlerin satıldığı 'reform mağazaları'nın kurulmuştur.
20. yüzyılın başları	<ul style="list-style-type: none"> • 1910 yılında Albert Howard'ın "Tarımsal Vasiyetnamesi", 1924 yılında Dr. Rudolf Steiner'in "Biyodinamik Tarım Yöntemi" çalışmaları ile geleneksel tarım yöntemine alternatif sistem arayışlarını başlatmıştır.
1950'li yıllarda	<ul style="list-style-type: none"> • ABD'nin Marshall yardımı ile sağlanan ekonomik katkılar ve aşırı desteklemeler sonucu klasik tarım süratle yayılmış, makinalaşma, kimyasal ilaç ve gübreler ile kimyasal katkı maddeleri kullanılmaya başlanılmıştır.
1960'lı yılların sonlarına doğru	<ul style="list-style-type: none"> • Avrupa Topluluğu kurulmuştur ve tarımsal destekleme politikaları uygulamıştır.
1970	<ul style="list-style-type: none"> • Pestisitler ve kimyasal gübre keşfedilmiştir.
1972	<ul style="list-style-type: none"> • Tüm dünyada birbirinden kopuk devam eden organik tarım faaliyetlerinin bir çatı altında toplaması, hareketin gelişiminin sağlıklı bir şekilde yönlendirilmesi, gerekli standart ve yönetmeliklerin hazırlanması, tüm gelişmelerin üyelere ve çiftçilere aktarılması amacıyla Uluslararası Organik Tarım Hareketleri Federasyonu'nu (IFOAM) kurulmuştur.
1973	<ul style="list-style-type: none"> • İsviçre'de devlet öncülüğünde halen dünyanın en büyük araştırma enstitüsü olan Organik Tarım Araştırma Enstitüsü (FiBL) kurulmuştur.
1975	<ul style="list-style-type: none"> • Japon Fukuoka'nın 35 yıllık çalışmalarının yer aldığı "One Straw Revolution" adlı kitabı yayımlanmış, aynı yıl, Almanya'da Ekoloji ve Tarım Vakfı (SOEL) kurulmuştur.
1980'li yıllar	<ul style="list-style-type: none"> • Özellikle Avrupa ülkelerinde çevreye duyarlı üreticiler doğal dengeyi bozmadan, çevreyi kirletmeden, insanlarda ve diğer canlılarda toksit etki yapmayan temiz ürünler üretmeye yönelik alternatif sistemlerin arayışına girmiş ve bir süre sonra üretici-tüketici zinciri oluşmaya başlamıştır.
1990'lı yılların başı	<ul style="list-style-type: none"> • Organik tarımla ilgili yasal düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. • 1990 yılında dünyada ilk ve halen en büyük organik tarım fuarı olan "BioFach" Almanya Nürnberg'te düzenlenmiş olup, aynı yıl Amerika'da Organik Tarım Kanunu çıkarılmıştır. • 1991 yılında AB Komisyonu Resmi Gazetesinde Organik Tarım Yönetmeliği yayımlanmış ve Uluslararası Organik Tarım Hareketleri Federasyonu'nun AB Bölgesel Grubu kurulmuştur.
1990'lı yılların sonlarına doğru	<ul style="list-style-type: none"> • Özellikle deli dana, dioksin ve GDO gibi konulara karşı duyulan endişe ve tepkiler nedeni ile organik ürünler için tüketici talebinde çok ciddi artışlar meydana gelmiş ve organik tarım, birçok uluslararası kuruluşun gündemine girmiştir.
2000	<ul style="list-style-type: none"> • İsviçre'nin hazırladığı Bioswiss ve FAO tarafından 1999 yılında hazırlanan Codex Alimentarius'tan sonra, 2000 yılında hazırlanarak yürürlüğe giren ABD National Organic Program (NOP) ve Japonya'da Japanese Agricultural Standards (JAS) adı verilen organik tarım standartları tüm dünyada özellikle küresel pazar hareketlerini etkilemiştir. • Aynı dönemde Danimarka Kopnehag'da ilk Avrupa Organik Tarım Aksiyon Planı'nın adımları atılmıştır. • Dünyadaki gelişmeler ışığında AB'de 834/2007 Organik Üretim ve Etiketleme İle İlgili Konsey Tüzüğü'nün 1 Ocak 2009 tarihinden itibaren yürürlüğe girmesi.

Kaynak: Gök (2008) ve Merdan (2014)'dan derlenerek hazırlanmıştır.

2.2. Türkiye’de Organik Tarım

Türkiye’de organik tarım geleneksel ihraç ürünleri olan kuru üzüm ve incirle başlamıştır. Tablo 3’ten de görülebileceği gibi incir, en fazla ekilen organik üründür. Geleneksel incir ekiminin %20’si organiktir.

Tablo 3: Türkiye’de Geleneksel Ürünlerde Organik Üretim (2014)

Ürünler	Geleneksel ürünlerde organik üretim payı (%)
İncir	21,01
Zeytin	3,67
Mercimek	2,77
Fındık	2,32
Elma	1,99
Kayısı	1,54
Buğday	1,41
Pamuk	1,16
Üzüm	0,66

Kaynak: GTHB, 2014

Türkiye organik tarım piyasasında ilk yer alan oyuncular, sözleşmeli üreticiler ile sınırlı sayıda Avrupalı alıcılar ve bunların yerel temsilcileri olmuştur.

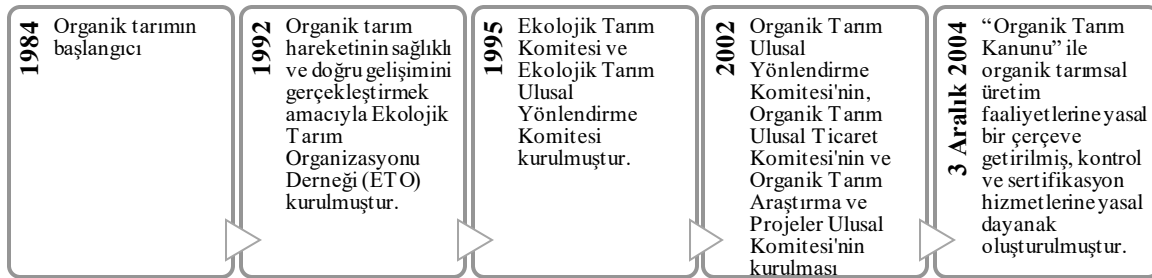
1992 yılında ülkemizde organik tarım konusunda faaliyet gösteren tüm kuruluşların katılımı ile ülkemizde organik tarımın daha sağlıklı gelişmesini amaç edinen Ekolojik Tarım Organizasyonu Derneği (ETO) kurulmuştur. Organik tarımda ülkemiz yasal alt yapısını tamamlamış durumdadır. Ancak tüm dünyada yönetmelikler sorunlara karşı sürekli yeni yöntem ve girdi geliştirilmesi nedeni ile devamlı değişikliğe uğrayarak yenilenmektedir. Avrupa Topluluğu ülkeleri öncülük yaparak 1991 yılında 2092 sayılı bitkisel ürünlerin üretimini ve pazara sunulmasını düzenleyen yönetmeliği yürürlüğe koymuştur. Türkiye’de organik tarım konusundaki yasal düzenlemeler, Avrupa Birliği’nin söz konusu yönetmeliğinden 3 yıl sonra yapılmıştır. Ülkemizdeki ilk yasal düzenleme, 22145 sayılı “Bitkisel ve Hayvansal Ürünlerin Ekolojik Üretilmesine İlişkin Yönetmelik” 18 Aralık 1994 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Boran ve Pınar, 2013).

Türkiye’de, dış pazarlarca talep edilen çeşitlerin, talep edilen miktarlarda üretilmesiyle başlayan organik tarım ürünleri üretimi 2000’li yıllarda yeni bir boyut kazanmıştır. Bu bağlamda, organik tarım pazarlarına yeni ürünler sunulmakta ve geleneksel ürünlerde olduğu gibi talep yaratma çalışmaları yoğunluk kazanmaktadır (Turhan, 2005). Organik tarım konusundaki ilk ciddi pazar yaratma girişimi 1998-2000 yıllarında bir sivil toplum örgütü tarafından organik ürün satan mağazalar açılması ile gerçekleşmiştir (IFOAM, 2007). 1990’lı yıllara kadar 8 adet olan organik ürün çeşidi, daha sonraki yıllarda yurt dışı taleplerine bağlı olarak artmıştır. Günümüzde Türkiye’de organik ürün çeşidi, işlenmiş ürünler dâhil artış göstererek 200 adet ürünü aşmıştır. Başlangıçta yalnızca ham ürün olarak değerlendirilen organik ürünler, günümüzde işlenerek katma değeri artırılmış ürün şeklinde piyasaya sunulmaktadır (Gök, 2008).

22145 sayılı yönetmelik sonrasında organik tarımda kanuni çerçevenin tanımlanması ve hatalı uygulamalarda gereken yaptırımların ve güvencelerin oluşturulması amacı ile 5262 Sayılı “Organik Tarım Kanunu” 03 Aralık 2004 tarihli Resmi Gazete’de yayınlanarak uygulamaya başlanmıştır. Kanunun değişikliği ise 8 Şubat 2008 tarihli Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Yönetmelikler, bilimsel ve teknik gelişmeler, ihtiyaçlar, AB ile yasal düzenlemelerle uyum sebepleri ile sık sık yenilenmektedir. Türkiye’nin yasal düzenlemelerinde ülke koşullarının yanı sıra Avrupa Birliği ile mevzuat uyumu da korunmaktadır. AB’de 1 Ocak 2009 tarihinde yürürlüğe giren yeni yönetmelik sonrasında uyum çalışmaları yapılmıştır. Son olarak, 18.08.2010 tarih 27676 sayılı “Organik Tarımın Esasları ve Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik” çıkarılmıştır (Boran ve Pınar, 2013).

Türkiye’de organik tarımın gelişim sürecine baktığımızda önemli gelişmeleri aşağıdaki tabloda olduğu gibi özetleyebiliriz.

Tablo 3: Türkiye’de Organik Tarımın Gelişimi

Kaynak: Demiryürek’ten (2011) derlenmiştir.

Özellikle dış pazara yönelik organik üretim, sözleşmeli olarak yapılmaktadır. Alınan talep doğrultusunda bir grup üretici 'proje' altında toplanarak organik üretime geçişi sağlanmaktadır. Son yıllarda destek politikaları ve sivil toplum kuruluşlarının çabalarıyla iç pazarda ekolojik ürünlere olan ilgi de artış göstermektedir. Ancak 'proje' dışında kalan bireysel sertifika alan organik üreticilerin sayısının çok az ve verilen desteklerin yetersiz olması ve dış pazardakine benzer sözleşmeye dayalı bir sistemin kurulamaması sonucu iç pazarda gelişim istenen düzeye çıkarılamamaktadır (ETO).

Resmi verilere göre organik ürünlerin ihracatı 2014 yılında 78 milyon dolara yükselmiştir. Ancak bu buzdüğün sadece görünen kısmıdır. Organik ürünlerin üretimi dışında dış ticaretinde de Türkiye'nin payı oldukça büyüktür. 2014 yılında asıl ihracat değeri 350

milyon doları bulmuştur. Bu ihracat tutarının açığa çıkmasının nedeni ise firmaların ya da gümrükçülerin önemli bir detayı atlamalarıdır. Türkiye'nin organik ürünleri, dış ticaret sisteminde "ihracatı kayda tabi ürünler" sınıfında yer almaktadır. Türk firmaların ya da gümrükçülerin, ürünlerin ihracı aşamasında "e-birlik" sistemine girip ürünlerini organik ürün olarak belirtmeleri gerekmektedir. Üreticiler bu detaya dikkat ederse Türkiye'nin ihracat değeri de gerçekleri yansıtacaktır (Tarla Sera, 2015). Tablo 4'ten de görülebileceği gibi Türkiye'de ekilen organik ürünlerin büyük çoğunluğu ihracat içindir. Organik ürün ticareti açısından Türkiye için Avrupa (%80) ve ABD (%20) çok önemlidir (Güler, 2006). Türkiye 12 ülkeye organik ürün ihraç etmektedir. Diğer ülkelerin ihracattaki payı %10'un altındadır. Almanya, Avrupa ülkeleri içerisinde Türkiye'nin en çok organik ürün ihracatı yaptığı ülkedir.

Tablo 4: Türkiye'nin Organik Ürün İhracatı (2014)

Ülke	Miktar Pay (%)	Ülke	Fiyat Pay (%)
ABD	24,3	Almanya	24,4
Almanya	21,4	ABD	24,2
Fransa	9,6	Fransa	10,8
Hollanda	8,1	Hollanda	9,0
İsviçre	7,7	İsviçre	7,9
İngiltere	6,4	İngiltere	5,6
İsveç	5,2	İsveç	5,5
İtalya	2,5	İtalya	3,5
Japonya	1,9	Japonya	2,4
Danimarka	1,6	Danimarka	1,5
Avusturya	1,4	Avusturya	1,3
Belçika	0,9	Belçika	0,6
Diğer ülkeler	9,1	Diğer ülkeler	3,1

Kaynak: GTHB, 2014

Türkiye organik üretimi, dış ticaret taleplerine göre şekillenmektedir. Bu nedenle organik üretim ihracat yapmak üzere üretilmekte, iç piyasada beklenen talebi görmemektedir. Tablo 5 ve Şekil 6'dan da görüldüğü gibi son 13 yıllık dönem organik üretim alanı 9,4 kat,

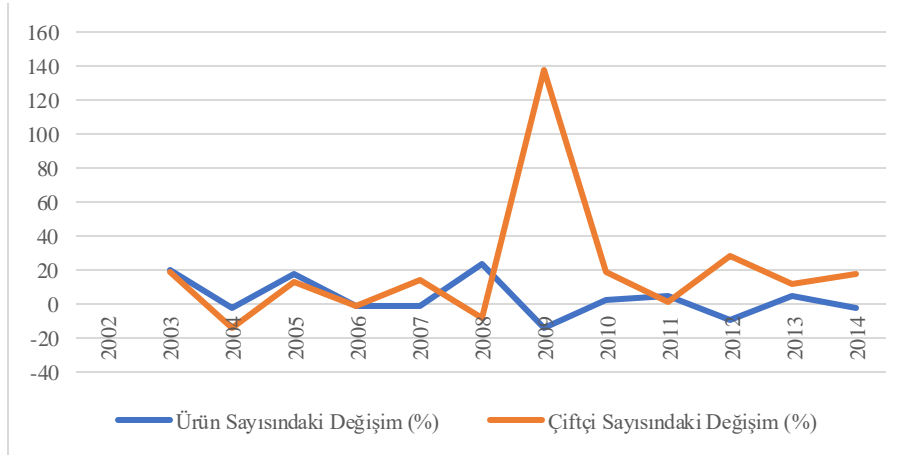
miktarı 5,3 kat, çiftçi sayısı 5,75 kat ve ürün sayısı 1,39 kat artmıştır. Bu artışla birlikte organik ürünlerin ihracattaki payı %0,05'lik paya sahiptir (Kızıltuğ ve Fidan, 2016).

Tablo 5: Türkiye Organik Tarım Verileri (geçiş ürünleri dahil) (2002-2014)

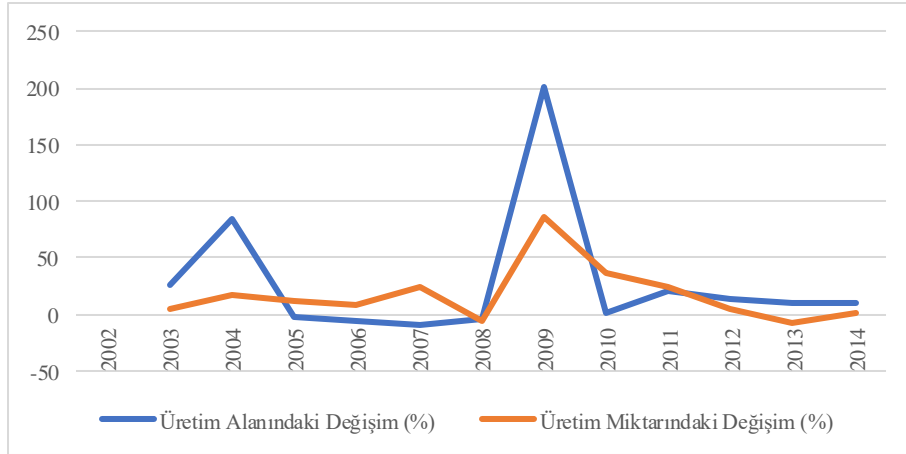
Yıllar	Ürün Sayısı	Çiftçi Sayısı	Alan (hektar)	Üretim (ton)
2002	150	12428	89827	310125
2003	179	14798	113621	323981
2004	174	12751	209573	377616
2005	205	14401	203811	421934
2006	203	14256	192789	458095
2007	201	16276	174283	568128
2008	247	14926	166883	530224
2009	212	35565	501641	983715
2010	216	42097	510033	1343737
2011	225	42460	614618	1659543
2012	204	54635	702909	1750127
2013	213	60797	769014	1620466
2014	208	71472	842216	1642235

Kaynak: www.tarim.gov.tr

Şekil 6: Tarımsal Verilerdeki Değişim (%) (2002-2014)

Kaynak: www.tarim.gov.tr

Kaynak: www.tarim.gov.tr

Tablo 6'da ve Şekil 7'de de belirtildiği gibi, Türkiye'de organik üretim alanı 2002 yılında 89.827 hektar iken bu alan 2014 yılına kadar 9,5 kat artarak 842.216 hektara ulaşmıştır. Türkiye'nin organik üretim alanları sırasıyla şöyledir: Doğu Anadolu (%33.82), Ege (%28.18), Akdeniz (%17.78), Karadeniz (%14.79), Güneydoğu Anadolu (%2.58), İç Anadolu (%2.12) ve Marmara

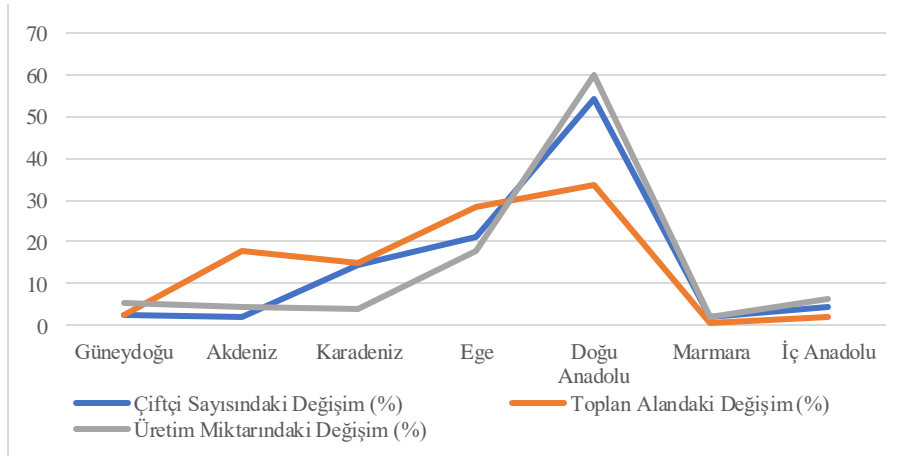
(%0.72). Türkiye'nin organik üretimi ise 2002 yılında 310.125 ton iken, 2014 yılına kadar 5.3 kat artarak 1.642.235 tona yükselmiştir. Üretim miktarı açısından en verimli bölgeler Doğu Anadolu (%60) ve Ege (%18)'dir. Özellikle Van ve Erzurum organik tarım üretiminde en verimli şehirlerdir (Kızıltuğ ve Fidan, 2016).

Tablo 6: Türkiye Organik Tarım Verileri (Hayvancılık ve geçiş ürünleri dahil değil) (2014)

Bölgeler	Çiftçi Sayısı	Toplan Alan (Hektar)	Üretim Miktarı (Ton)
Güneydoğu	794	17049	58681
Akdeniz	633	117502	47478
Karadeniz	4839	97754	43259
Ege	7159	186219	190040
Doğu Anadolu	18222	223502	637615
Marmara	640	4755	20308
İç Anadolu	1451	14023	68182
Toplam	33738	660804	1065563

Kaynak: www.tarim.gov.tr

Şekil 7: Bölgeler İtibariyle Tarımsal Verilerdeki Değişim (%) (2014)

Kaynak: www.tarim.gov.tr

Birçok üründe olduğu gibi organik ürünlerin de hem tüketim hem de üretim ayağı vardır. Her ne kadar organik tarımda çiftçi sayısı artış göstere de, üretim iç tüketimden ziyade ihracat için yapılmaktadır. Türkiye’de kişi başına düşen organik ürün tüketimi 1 Avro’dan azdır. Oysa, özellikle gelişmiş ülkelerde, durum daha farklıdır. Almanya, organik ürünlerin tüketimi konusunda oldukça hassastır. Almanya’da kişi başına düşen organik ürün tüketimi 150 Avro’dur (Türkexim, 2016).

3. TÜRKİYE’DE TARIM POLİTİKALARI VE ORGANİK TARIMA GEÇİŞ

Türkiye’de Cumhuriyet kurulduktan sonra, tarım alanında da köklü değişiklikler yapılmaya başlandı. Osmanlı kurumlarının tasfiyesi, toprak kanunun çıkarılması gibi değişimlerin yanında çağdışı vergiler kaldırılırken, yeni kurumlar ve politikalar uygulanmaya başlandı. 1930 sonrası üretimi artırmayı sağlayacak yeni kurumlar yaratmaya başladı. 1935’ten itibaren kurulmaya başlanan Tarım Satış Kooperatifleri (TSK), üst kuruluş niteliğinde 33 birlik (Tariş, Çukobirlik, Fiskobirlik gibi) içinde toplanmış bulunuyordu. (Kazgan, s. 279-380). İlgili kurumlar desteklenen ürünün fiyatını ilan edilen düzeyde tutmak ve fiyat istikrarsızlığını önlemek için stoklama ile ihracat-ithalat işlemini de yerine getiriyorlardı (Kazgan, s. 382). Amaç üretici yanında tüketiciyi de korumaktır.

3.1. 1930-2000 Yılları Arası Tarım Politikaları

Bu kamu kurumları tarımda destekleme politikasını yerine getiriyordu. Tarım destek politikaları Türkiye’de 1930’larda başlamıştır. En eski ve ilk destek politikası olan müdahale alımı 1930’lu yıllardan beri en yaygın olarak kullanılan destekleme aracıdır. Bu destekleme politikasında ilgili kamu kuruluşu piyasadaki ürüne

pazar desteği sağlayarak fiyat açıklayıp, alım yapacağını belirtip piyasaya alıcı olarak girmektedir. Kurum, burada, piyasa fiyatı ilan ettiği fiyatın altına düşerse arz fazlasını da satın alacağını kabul etmiş olmaktadır.

Müdahale alımları ilk 1932’de buğdayla başlamış, zaman içinde desteklenen ürün sayısı artmıştır. Buğday, arpa, mısır, pamuk, çekirdeksiz ve çekirdekli kuru üzüm, yapağı, tiftik, zeytinyağı, canlı hayvan, yaş koza gibi çeşitli tarımsal ürünler bu politikada desteklendi (Kazgan, s. 381). 1970’lerde desteklenen ürün sayısı 22’ye yükselmiş ve 1980’lerden sonra sayısı azalmaya başladı. 1994’ten sonra sadece 4 ürün desteklenmiştir: tahıllar, tütün, çay ve şeker pancarı (Kasnakoğlu ve Çakmak, s. 92). Tahılların desteklenmesi Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) tarafından yürütülmekteydi.

Tekel Genel Müdürlüğü, tütün piyasasını düzenleme yanında sigara üretirken, Çay-Kur yaş çay yaprağı satın alma ve işleme tekeli ile pazarlama işlevini yerine getiriyordu.⁶ (Kazgan s. 380) Yine bu şekilde et ve süt ürünlerinin müdahale alımı ile desteklenmesi için Et-Balık Kurumu ve Süt Endüstrisi Kurumu gibi kurumlar kuruldu.

Müdahale alımından sonra *girdi sübvansiyonları* ikinci en önemli destek aracı olmuştur. Girdi sübvansiyonları çiftçilerin üretim masraflarını azaltmak amacıyla, üretim faktörlerinde yapılan indirimleri kapsamaktadır. Başlıca girdi destekleri olan gübre desteği, tohum-fidan desteği, zirai mücadele ilaçları desteği, ekin hizmetleri, sulama destekleri ve yem destekleri 1950 sonrası başladı. 1960’a kadar bu tür girdilerin kullanımı yok denecek kadar azdı; üretim, dönüm başına verimden çok, atıl verimli toprakların ekilişe açılması ile artmıştı. (Kazgan, s. 373). Girdi kullanımı 1970 sonrası artmış, ancak 1995 sonrası, girdi destekleriyle birlikte verim

⁶ 4.12.1984 tarihinde alınan ve 19.12.1984 tarihinde Resmi Gazetede yayımlanan 3092 sayılı Çay Kanunu ile de çay tarımı, üretimi, işletmesi ve satışı serbest bırakıldı. 1986’da 3291 sayılı

yasa ile “Ülke içinde tüketim amacıyla tütün ve tütün mamulleri üretimi devlet tekeli altındadır” hükmünü içeren 38. maddesini yürürlükten kaldırdı.

artışı da duraklamıştır. 2001 yılında ise girdi sübvansiyonlarına son verilmiştir.

Diğer üçüncü önemli tarım desteği ise üretim alanlarının sınırlandırılmasıdır. *Üretim alanı sınırlandırılması* bir çeşit arz kontrolüdür. Arz kontrolleri tütün (1996'dan beri), fındık (1983 sonrası) ve çay (1987 sonrası) ürünleri için yapılmaya başlandı (Kasnakoğlu ve Çakmak, s. 93). Arz kontrolleri, alternatif ürün destekleri bağlamında fındık ve tütün için devam etmektedir. Çay bahçelerine de her yıl 1/7'sini budama zorunluluğu getirilmiş ve uygulamadan doğacak üretici zararlarını telafi etmek amacıyla tazminat ödemesi yapılmıştır (23.8.2004, 7758 sayılı Karar, Madde 3, <http://www.tarim.gov.tr>).

1930'larda başlayan bu müdahale alımı, girdi sübvansiyonları ve üretim alanı sınırlandırılması politikalarına 2001 yılında son verilmiştir. Bu köklü değişikliklerin bir nedeni Aralık 1999'da, Türkiye'nin IMF ile imzaladığı stand-by anlaşmasıdır. Anlaşma, üretimi destekleyen politikalarından vazgeçip, Doğrudan Gelir Desteği'ne geçiş gibi üretimden bağımsız destekleri öngörüyordu.

3.2. 2000 yılı Tarımsal Reform ve Uygulama Projesi

Aralık 1999'da, Türkiye, IMF (Uluslararası Para Fonu) ile imzaladığı anlaşma çerçevesinde, üretim destekli tarım politikalarına son vermeyi taahhüt etti. Bu amacı gerçekleştirmek için Türkiye, 2000 yılında Tarımsal Reform ve Uygulama Projesi'ni geliştirdi. Projenin amaçları aşağıdaki gibidir:

1. Fiyat desteğinin azalması

Pazar fiyat desteği kaldırılmış, yerine Doğrudan Gelir Desteği getirilmiştir.

2. Girdi desteklerinin kaldırılması

Girdi destekleri ikinci önemli destek türüydü, 2002'de kaldırıldı.

3. Tarım Satış Kooperatiflerinde yapılandırma

1 Haziran 2000 tarihinde 4572 sayılı "Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun" kabul edildi. Bu zamana kadar, kooperatifler ve birlikler, devlet politikalarını uygulayan kurumlardı. Devlet adına alım, destek ve satış vazifesi görüyordu. Yasa ile birlikte, tarım satış kooperatifleri ve birlikleri özerk ve mali yönden bağımsız oldu. Artık kooperatifler, ürün alımlarında kendi kar ve zararlarını hesap edeceklerdir (İnan ve diğ., s. 21.).

4. Doğrudan Gelir Desteği

Doğrudan Gelir Desteğine 2001 yılında geçildi. Pilot proje olarak, 2000 yılında Antalya, Adıyaman, Ankara ve Trabzon'da uygulanmaya başladı, daha sonra diğer bölgelere yayıldı.

Doğrudan Gelir Desteği'ne göre (DGD) göre, Çifti Kayıt Sistemi'ne kayıtlı olan çiftçiler, arazi büyüklüğü dikkate alınarak, 50 hektara kadar olan alan için sabit bir miktar ödeme almaktaydı. İşletme büyüklüğü 0,01

hektarın altında olanlar destekten yararlanmamaktaydı. Çiftçiler, bu desteğe hak kazanmak için, aynı arazi üzerinde en az bir üretim dönemi boyunca (8-10 ay) tarımsal faaliyette bulunmaları gerekmektedir. Tarımsal alan ya ekimlidir veya tarımsal ekime uygun hale getirilmiş olmalıdır.

DGD ödemeleri toprağı eken veya ekime hazır hale getiren çiftçilere verilmektedir. *İlave DGD ödemeleri*, toprak analizi yaptırmış, organik tarım uygulayan veya sertifikalı tohum kullanan çiftçilere verilmektedir. DGD'ler hektar başına olup, arazi büyüklüğü dikkate alınmaktadır. Doğrudan gelir desteği projenin en çok tartışılan konusu olmuştur. Doğrudan gelir desteği, fiyat ve girdi desteklerinin kalkması sonucu gelir kaybını telafi etmek amacıyla verilmekte olup program bazı nedenlerden dolayı eleştirilmiştir: (Eraktan ve diğ., s. 92-97.)

- Arazi üzerinden yapılan DGD ödemeleri, bölgeler arasında, işletmeler arasında dengesizlik yaratmaktadır. Büyük işletmeler daha çok destek almaktadır. Ödeme arazi sahiplerine yapılmaktadır ve ödemeyi ne şekilde kullandıkları kontrol edilmemektedir.
- Türkiye'de, DGD ödemelerinde, bölgesel farklılıklar dikkate alınmamaktadır. Avrupa Birliği'nde ise, geri kalmış bölgeler fazla ödeme almaktadır.

5. Alternatif ürün desteği

Tütün ve fındık üretiminden vazgeçip, alternatif ürün yetiştiren üreticiler desteklenmektedir. Destek politikası, fındık sökümlerinin ve tütün alanlarının daraltılması ile ortaya çıkan masraflar ve alternatif ürün (mısır, soya fasulyesi, ayçiçeği mercimek gibi) yetiştirmek için gerekli girdilerin alınması masraflarını karşılamaktadır.

3.3. 2009'dan Günümüze Tarım Politikaları

1. Türkiye Tarım Havzalarının Üretim ve Destekleme Modeli

Tarımsal Reform ve Uygulama Projesi 2009 yılında sona erdi ve 1 Haziran 2009'da yeni tarım politikası açıklandı: "Türkiye Tarım Havzalarının Üretim ve Destekleme Modeli". Bu yeni politikaya göre, Türkiye'de ekolojik yönden benzer 30 havza belirlendi. Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli'yle belirlenen 30 havza şöyledir: Güney Marmara Havzası, Batı Karadeniz Havzası, Kuzeybatı Anadolu Havzası, Doğu Karadeniz Havzası, Karasu-Aras Havzası, Kuzey Marmara Havzası, Büyük Ağrı Havzası, Söğüt Havzası, Çoruh Havzası, Yukarı Fırat Havzası, Kıyı Ege Havzası, Van Gölü Havzası, Erciyes Havzası, Kaz Dağları Havzası, İç Ege Havzası, Gediz Havzası, Meriç Havzası, Yeşilirmak Havzası, Orta Karadeniz Havzası, Karacadağ Havzası, Zap Havzası, GAP Havzası, Batı GAP Havzası, Doğu Akdeniz Havzası, Kıyı Akdeniz Havzası, Ege Yayla Havzası,

Orta Kızılırmak Havzası, Orta Anadolu Havzası, Fırat Havzası, Göller Havzası.

Bu havzalarda, (fark ödemesiyle desteklenen) 16 ürün desteklenmeye başlandı: arpa, aspir, ayçiçeği, buğday, çavdar, çay, çeltik, kuru fasulye, tritikale, mercimek, mısır, nohut, pamuk, soya fasulyesi, yulaf, zeytinyağı. Havza bazlı desteklenen ürünlere fark ödemesi verilmektedir.

Türkiye'de havza bazında yapılan fark ödemesi bir çeşit üretim sübvansiyonudur. Fark ödemesi prim ödemesi olarak da adlandırılabilir. Fark ödemesi ilk defa 1993'te pamukta başladı. 1998 yılından itibaren zeytinyağı, 2005'ten itibaren buğday fark ödemesi yöntemiyle desteklenmektedir. Fark Ödemesi destekleri üretimle bağlantılı ve satış belgelerinin ibrazıyla kilogram başına yapılan ödemelerdir. Çiftçi Kayıt Sistemine kayıtlı çiftçilere ödeme yapılmaktadır.

2. Alan bazlı destekler

Alan bazlı destekler toprak analizi desteğini, organik tarım desteklerini, iyi tarım uygulamaları desteklerini, alan bazlı kimyasal gübre ve mazot yardımını kapsamaktadır. Bu destekler bir tür doğrudan gelir desteğidir. Kimyasal gübre ve mazot yardımı, üretim için gerekli olan mazot ve kimyevi gübre ihtiyacını karşılamak için verilmektedir. Destek hektar bazında olup, arazi büyüklüğü ve ekin gruplarına göre farklılık göstermektedir.

Toprak analizi için dekar başına 2,5 TL, iyi tarım uygulamaları destekleri dekar başına 50-150 TL arası (meyve-sebze, süs bitkilerine göre) organik tarım destekleri de bazı balık ve hayvan çeşitlerine, meyve-sebze ve tarla bitkilerine verilmektedir. (TC. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Alan Bazlı Destekler, <http://www.tarim.gov.tr/Konular/Tarimsal-Destekler/Alan-Bazli-Destekler>, erişim: 20.09.2016)

3. Hayvancılık destekleri

Bakanlık çeşitli su ürünleri (alabalık, çipura, levrek, yeni tür balıklar ve midye) için 0,05/kg ile 1TL/kg arasında değişen destekler vermektedir.

Küçükbaş ve büyükbaş hayvanlara destekler, çeşitlerine göre 22 TL/baş-350 TL/baş arasında olurken, 0,2 TL/lt de süt primi verilmektedir. Ayrıca yem bitkileri, hayvan hastalık tazminatları ve gen kaynakları koruma destekleri hayvancılık destekleri kapsamındadır.

4. Biyolojik ve biyoteknik mücadele destekleri

Örtü altı bitkisel üretime arız olan zararlı organizmalara karşı biyolojik ve/veya biyoteknik mücadelenin yaygınlaştırılması ve kimyasal ilaç kullanımının azaltılması amacıyla örtü altında dekar başına 460 TL; açık alanda ise dekar başına 70 TL destek verilmektedir.

5. Diğer tarımsal amaçlı destekler

Bakanlık, Çevre amaçlı tarım arazilerinin korunması (ÇATAK) desteği, yurt içi sertifikalı fidan/fide kullanım desteği ve ürün türlerine göre bedeli değişen yurtiçi sertifikalı tohum destekleri vermektedir.

4. AVRUPA BİRLİĞİ'NİN ORTAK TARIM POLİTİKASI

Ortak Tarım Politikası (OTP) Avrupa Birliği'nin en eski ve en önemli politikalarından biridir. 1950'lerde, Avrupa Topluluğu ihtiyacının %85'ini karşılıyordu (Avrupa Komisyonu, 1992, s. 20). Topluluk, üretimi sağlamak için tarımı korumak ve desteklemek durumundaydı. OTP, 1960'lardan sonra üretimde artışı sağladı ve hemen bütün tarım ürünlerinde kendine yeterli hale geldi.

1962 yılından 1992 yılına kadar, OTP yüksek maliyetlere neden olan pazar fiyat desteğini uygulamaktaydı. Bu destek politikasında, üretimi de teşvik eden yüksek hedef fiyat belirlenmekteydi. Pazar fiyatı, müdahale fiyatının altına düşerse (pazar fiyatını hedef fiyata yakın tutmak amacıyla), yetkili kurumlar, oluşan ürün fazlalığının satın almaktaydı. Belirlenen yüksek hedef fiyatlar, üretimi teşvik ederek, üretim fazlalıklarına yol açtı ve gıda fazlalıklarının depolama maliyeti yükseldi.

Stoklardan kurtulmak amacıyla, düşük dünya fiyatı ile yüksek Topluluk fiyatı arasındaki farkı gidermek için ihracatçılara ihracat sübvansiyonu verilmekteydi. Avrupa Topluluğu'nun gıda fazlasını dünya piyasalarına düşük fiyattan vermesi dünyada ticaret problemlerine yol açtı, birçok ihracatçı ülkeyi olumsuz etkilemiştir.

Gıda ürünlerine yüksek fiyatlar ödemek zorunda kalan tüketiciler de bu fiyat sisteminden olumsuz etkilenmiştir.

Bu fiyat sistemiyle, Avrupa Topluluğu, ithalata daha az bağımlı hale geldi. İthal ürünlere yüksek vergiler uygulandığı için, tüketiciler, daha düşük fiyatlı yerli ürün tercih edecekti. OTP'nin yarattığı diğer problem ise, (destek üretimle bağlantılı olduğu için, büyük arazilerin üretiminin yüksek olmasından dolayı) büyük arazilere sahip olan üreticilerin destekten daha fazla yararlanıp daha da zenginleşmesi ve küçük çiftçilere kıyasla gelirlerinin daha yüksek olmasıdır.

Sonunda, bu korumacı fiyat politikası Topluluk içinde ve dışında problemlere yol açtı. Tarım politikalarının bütçe yükü ve piyasada oluşan arz ve talepteki dengesizlik yüzünden, OTP'de 1980li yıllarda reform gerekli olmaya başladı OTP'nin bütçedeki payı 1965'te %8'den 1969'da %80'e çıktı (Baldwin ve Wyplosz, 2009, s. 361). Süt sektöründeki harcamaları kontrol altında tutmak amacıyla, 1984 yılında süte kota uygulanmaya başlandı. 1988 yılında, yine tarım harcamalarını azaltmak amacıyla bütçe disiplini getirildi.

1992’de yapılan OTP reformu (MacSharry Reformu) tarım destek politikasına köklü değişiklikler getirdi. Ortak Tarım Politikası’nın Topluluk içinde yol açtığı sorunları azaltmak için öne sürülen 1992 MacSharry tarım reformu aynı zamanda Uruguay Turu’nun tamamlanması için de yapılmış bir reformdur. 1990’da, Avrupa Topluluğu, GATT Uruguay Turu’nun OTP reformu olmadığı sürece tamamlanamayacağını fark etti ve böylelikle 1992 reformuyla AB tarım politikasını daha liberal bir yöne taşıdı.

Yeni reform üreticilere verilen sübvansiyonlarda değişiklik yaptı ve fiyatları düşürdü. Tarla ürünlerinin fiyatları %29 düşürüldü. Böylelikle, fiyat desteği azaldı ve üreticinin gelir kaybı doğrudan ödemeler yoluyla telafi edildi. Doğrudan gelir ödemesi için büyük arazileri olan çiftçiler, arazilerinin %15’ini boş bırakacaktı. Küçük arazilere ise böyle bir şart konulmadı.

1992 tarihinde yapılan MacSharry reformundan sonra, 1999 yılında yapılan Agenda 2000 tarım reformu, yine fiyat desteğini azaltan bir reformdur. Tarım ürünlerinin fiyatlarında yapılan düşürme, doğrudan ödemelerle telafi edilmiştir. Aslında Agenda 2000 tarım reformu, AB’yi genişlemeye hazırlamak amaçlı geniş bir reform paketidir.

2003 yılında yeni bir OTP reformu kararlaştırıldı. 2003 reformunun ana konusu Tek Çiftlik Ödemesi’dir. Bu ödeme üretimden bağımsız olup, çapraz uyum kurallarına (çevreye saygı, gıda sağlığı, hayvan ve bitki sağlığı, hayvan refahı standartları) tabiidir. Böylelikle, AB çiftçileri daha piyasaya yönelik davranmalarında ve kendi karları açısından istedikleri ürünü seçmede serbest olacaktır. Reformda ayrıca, tarım bütçesini 2013 yılına kadar sabitleyecek finansal disiplin üzerinde karar alındı.

20 Kasım 2008’de, AB tarım bakanları, Ortak Tarım Politikası’nda yeni bir anlaşma ortaya koymuştur: Health Check adı verilen düzenlemeye göre araziye boş bırakma kaldırıldı ve 2015’te tamamıyla kaldırılmak üzere süt kotaları aşamalı olarak artırıldı.

2008’te yaşanan gıda krizinin ardından 2013’te yapılan yeni reforma göre, Ortak Tarım Politikası tarım sektörünün rekabet edilebilirliğini artırmak, sürdürülebilir tarım ilerletmek ve kırsal alanlardaki büyüme ve iş alanlarını desteklemeyi sağlamak amacıyla yapılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2014, s. 5). 2013 reformuna göre, gelir desteğini alabilmek için, çiftçiler çevreyle uyumlu tarım yöntemlerini uygulamalıdır.

Ortak Tarım Politikasını iyileştirmeye yönelik yapılan tüm bu reformlar sonrasında, Avrupa Birliği’nde mevcut destek sistemine göre piyasa müdahalesi, özel stoklama yardımı ve üretim kotaları uygulanmaktadır.

Ortak Tarım Politikası’nda uygulanan *piyasa müdahalesi*, referans fiyatları ve referans fiyatlara göre müdahale fiyatlarını belirlemeyi, asgari ve azami alım miktarını tespit etmeyi içermektedir. Tahıllar, çeltik, beyaz ve ham şeker, kırmızı et, süt, tereyağı, yağsız süt

tozu ve domuz eti için piyasa müdahalesi uygulanmaktadır.

Özel stoklama yardımı bazı ürünler için yapılmaktadır (krema, bazı yağlar ve peynirler, beyaz şeker, zeytinyağı, büyük baş hayvanın taze ve dondurulmuş eti, yağsız süt tozu, domuz eti, koyun ve keçi eti).

Süt ve şeker için Ulusal üretim kotaları sabitlenmiştir. Üye ülkeler bu kotaları üreticilere dağıtmaktadır.

Ayrıca Avrupa Birliği’nde, Tarım Piyasaları Ortak Organizasyonu, tarım ürünlerinin üretimini ve pazarlanmasını düzenlemektedir. Bu organizasyon 21 Ortak Piyasa Organizasyonunu kapsamaktadır. 1 Temmuz 2008 öncesinde, ayrı olan bu organizasyonlar, şimdi tek bir çatı altında “Tarım Piyasaları Ortak Organizasyonu” adı altında toplanmıştır.

Avrupa’da Avrupa Birliği kurulmadan önce yani Ortak Tarım Politikası oluşturulmadan önce de tarıma çok önem verilmekteydi. Tarımda gelişme 18. yy’dan itibaren Avrupa’da başlamıştı. 18. yy’da %80 gibi nüfusun büyük bir bölümünün tarımda çalıştığı toplumlarda, iktisadi gelişmenin tarımda gelişme olmadan başlaması düşünülemezdi (Kjeldsen-Kragh, 2007, s. 259). %80 nüfusun, %100 nüfusa yetebilecek gıda maddesi üretmesi demek (eğer dış ticaret söz konusu değilse), her 4 kişinin 5 kişiye yeterli gıda sunması demektir.

Tarımdan iktisadi gelişmeye güçlü etkiler, ancak gelişmenin başlangıcında, “tarımın ekonomiye hakim” olduğu aşamada söz konusudur. Gelişimin başlangıç aşamasındaki bir ekonomi (dış yardım almıyorsa, petrol ve benzeri bir hammadde kaynağı yoksa) gelişmeyi harekete geçirebilmek için tarımda verimliliği arttırmak zorundadır. Tarımda gıda fazlası oluşmalıdır ki, tarım dışı kesimlerde çalışanlar, gıda maddesi üretmeden tüketebilme olanağına kavuşsun (Kazgan, s.300).

Tarımda verim artarak tarımsal artık büyümelidir ki (arz kıtlığı ortaya çıkmadan) tarım dışı kesimlerde emek kullanımı mümkün olabilsin; ihracat artabilsin; tarımsal hammaddeyi işleyen sanayiler kurulabilsin. Bu bakımdan, ekonominin gelişmesindeki ilk kaynak tarımda verim artışının sağlanmasıdır (Kazgan, s. 301). Tarımda verimliliğin artmasıyla, üretim azalmadan, emek tarımdan yavaş yavaş sanayi alanlarına kaydırılabilir. Eğer verimlilik sağlanmadan emek tarımdan çekilirse, tarım üretiminde azalma meydana gelebilir, aynı zamanda işsiz sayısı artabilir.

II. Dünya Savaşı sonrası Avrupa’da yaşanan gıda yetersizliği, ülkeleri tarıma önem vermeye yöneltti. Avrupa Topluluğu kurulduktan kısa bir süre sonra 1962’de oluşturulan Ortak Tarım Politikası (OTP), Topluluğun ilk ortak politikasıydı. Amaç üretimi artırmak, üreticinin istikrarlı gelire sahip olması, tüketicinin makul fiyatlarla gıdaya ulaşması ve dışa bağımlı kalmadan arz yeterliliğinin sağlanmasıydı.

Başlıca hedef olan üretimi artırmak için tarımsal desteklemeyi artıran Topluluk, bu amacına ulaştı. Bu dönemde, Endüstri Devrimi'nin başladığı İngiltere bile büyük yerli bir tarım sektörüne sahip olmanın stratejik avantajlarına odaklanmıştı (Andreosso-O'Callaghan, s. 67).

Tarımda mekanizasyonun artması, yeşil devrim ve aynı zamanda üretim ve fiyat desteğinin sağlanması sonucunda tarımsal üretimde artış meydana geldi. Daha

sonraları, tarımsal gelişmenin ilerlemesiyle, (tarımsal üretimde verimliliğin artmasıyla) tarımdan çekilen emek ve sermaye, piyasaların gelişmesinde ve sanayileşmede yer aldı (Kjeldsen-Kragh, s. 260).⁷

Tablo 7'ye göre Avrupa'daki seçilmiş bazı ülkelerin tarımdaki işgücü verimliliği dikkate alındığında, 1920'de Fransa'da 10,2; Danimarka'da 16,1 ve İngiltere'de 18,3 iken 1970'de neredeyse 5 kat artış yaşanmıştır.

Tablo 7: Avrupa'daki Bazı Tarımdaki Ülkelerin İşgücü Verimliliği

Yıllar	İngiltere	Fransa	Danimarka
1920	18,3	10,2	16,1
1950	31,2	15,6	31,9
1960	44,0	33,2	47,4
1970	88,9	55,6	100,0
1980	116,6	108,5	151,4

Kaynak: Kjeldsen-Kragh, 2007, s. 82.

*Toplam üretim buğday birimiyle ölçülmüştür. İşgücü verimliliği buğday birimiyle ölçülen üretimin işgücüne bölünmesiyle bulunmuştur.

Avrupa Birliği'nde yoğun tarımsal desteklemelerin sonucu tarımda verimlilik arttıkça 1960 sonrası tarımdan ayrılan emekte artış meydana geldi. 1960 yılında Avrupa Topluluğu'nda (AT-15), istihdamın tarımdaki payı %21,1 idi (Andreosso-O'Callaghan, s. 26). 2011 yılı Eurostat verilerine göre tarımın istihdamdaki payı, Avrupa Birliği'nde %5'e düşmüş, Türkiye'de ise %24,2 olarak kaydedilmiştir

(Eurostat, http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/agricultural/2012/pdf/c5-1-351_en.pdf, erişim: 05.10.2016).

Gelişmekte olan ülkeler ise ekonomik gelişmede tarımın önemini arka plana atıp, sanayileşmeye odaklandılar ancak batı dünyasının rekabeti ve gerekli sermayenin yetersizliği dolayısıyla sanayileşmek zordu (Kjeldsen-Kragh, s. 393).

Batı ülkeleri tarım desteklerken, ilk ekonomik gelişme hamlesini tarıma önem vermekle başlatan batı ülkelerinin tersine gelişmekte olan ülkeler ithal ikamesi stratejileriyle farklı gelişme modeli izlediler. Aynı şekilde Türkiye'de de tarımsal desteklemeler 1930'larda başlasa da zaman içerisinde desteklemelerde azalmalar meydana geldi ve tarımsal destek politikalarında değişimler oldu. Destek politikaları zaman içinde değişikliğe uğrayarak, üreticiyi destekleyen bir modele kavuştu ve tarımsal desteklerin tarım üretimindeki öneminin farkına varılarak destek seviyesi artırıldı.

OECD raporuna göre Avrupa Birliği'nde, 1986–1988 yıllarında PSE oranı⁸ ile ölçülen tarımsal destek seviyesi yüzde 39,2 iken, 2014 yılında yüzde 19'a

düşmüştür. (OECD, Agricultural Policy Development and Evaluation, 2016, http://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation_22217371, erişim: 05.10.2016) Bu durumda tarımda verimliliği ve gıda yeterliliğini sağlayan Avrupa Birliği hedeflerine ulaşırken, destek seviyesini de azaltabildi.

Aynı şekilde, 1986–1988 yıllarında Türkiye'de %21,9 olan destek seviyesi, 1995-97 yıllarında %27,8'e çıkmıştı. 1990'lı yılların sonundan itibaren, DTÖ tarım müzakereleri ve Avrupa Birliği üyelik süreci içinde OTP'ye uyum çerçevesinde revize edilen destek politikaları sonucu destek seviyesi 2014'te %21,8 olarak gerçekleşmiştir (OECD, Agricultural Policy Development and Evaluation, 2016, http://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation_22217371, erişim: 06.10.2016).

Artık son yıllarda, Türkiye'de ve Avrupa Birliği'nde çevreyle dost üretim, organik gıda uygulamaları önem kazanmaya ve desteklenmeye başlandı.

SONUÇ

Tarımın, beslenme gibi toplumun en temel ihtiyacını karşılaması, ülkelerin gıdada nüfusa yeterli olmak istemesi dolayısıyla her ülke tarıma önem vermektedir. Tarım sektörünü diğer sektörlerden ayıran azalan verimler kanunu, gelir esnekliğinin düşüklüğü ve fiyatların belirsizliği nedeniyle her ülke tarım politikası uygulamaktadır.

⁷ Sanayileşmenin tarıma ileriye dönük, geriye dönük ve gelir bağları vardı. İleriye dönük bağlar: tahıllar, şekerpancarı, patates, süt, çiftlik hayvanları, tekstil gibi tarımsal ürünlerin işlenmesi; geriye dönük bağlar: tarımsal üretimin ihtiyacı olan araçlar, aletler, gübreler ve işlenmiş yem türleri; gelir bağları ise

çiftçilerin gelirleri arttıkça daha çok endüstride işlenmiş tüketim malları almasıyla ilgilidir (Kjeldsen-Kragh, s. 260).

⁸ PSE (Producer Support Estimate: Üretici Destek Tahmini) Oranı: Üreticilere yıllık olarak doğrudan veya çeşitli politikalar yoluyla yapılan transferlerin toplam tarımsal üretim değerine oranıdır.

Bu çalışmada Türkiye’de tarımın ekonomideki yeri ve Türkiye ve Avrupa Birliği’nin tarım politikaları incelenmiştir. Uygulanan politikalar analiz edildiğinde hem Türkiye’de hem de Avrupa Birliği’nde farklılıklar göze çarpmıştır.

Türkiye’de 1930’lu yıllarda başlayan tarım destek politikaları zaman içinde değişikliğe uğramış ve desteklenen ürün sayısında azalmalar meydana gelmiştir. 1980 sonrası sanayileşmeye ağırlık verilmesiyle, tarım arka planda kalmış ve tarıma yapılan destekler oldukça azaltılmıştır. Ekonomik gelişmenin sağlanmasında birçok gelişmekte olan ülke gibi Türkiye de tarımı göz ardı ederek, Avrupa ülkelerinden farklı bir strateji izlemiş ve Avrupa Birliği’nin tarımı yoğun olarak desteklediği dönemde, Türkiye ithal ikamesi uygulamalarıyla sanayileşmeye ağırlık vermiştir. Avrupa ülkeleri ise 19. yy.dan itibaren tarımı yoğun destekleyen stratejiler izleyerek ekonomik gelişmede tarımın önemini ön plana çıkarmışlardır. Üretimi ve üreticiyi destekleyen politikalarla arz miktarını artırmış ve Avrupa ülkeleri gıdada kendine yeterli hale gelmiştir.

Ayrıca bu çalışmada Türkiye ve Avrupa Birliği’nde tarımda dönüşüm süreci de incelenmiş ve farklılıklar ortaya konulmuştur. Avrupa Birliği kaynaklarının ve bütçenin çok önemli kısmını tarıma ayırarak öncelik olarak tarımda verimlilik artışı sağlamış, daha sonra tarımdan gerekli kaynakları serbest bırakarak sanayiye aktarıp, sanayileşmeye doğru yönelmiştir. Tarımda verimlilik artışı ve kendine yeterlilik sağlandıktan sonra tarıma yapılan destekler zamanla azaltılmıştır.

Türkiye de Avrupa Birliği’nin yoğun desteklediği dönemde destek politikalarında değişikliğe gitmiş ve

desteklediği ürünler azaltılmıştır. Avrupa Birliği’nin de destekleri azaltmaya başladığı (2000 yılı sonrası) Türkiye de destekleri artırma yoluna gitmiştir.

Artık son yıllarda hem Türkiye, hem de (yüksek desteklerden faydalanmak amacıyla üretimi artırmak için kimyasal kullanımının yoğun olduğu) Avrupa Birliği’nde de çevre ve toprak kirliliği sonucu organik tarıma önem verilmeye başlanmıştır.

Tarım politikalarının sürdürülebilirlik kavramına dayalı olmasıyla, çevreye zarar vermeden, doğal kaynakların korunduğu bir anlayış yerleşmiştir.

Çevreye ve insan sağlığına zarar vermeden sağlıklı gıda üretmek amacı olan organik gıda 1980’lerde dış talep doğrultusunda Türkiye’de başlamış ve 2000 sonrası destekleme kapsamına alınmıştır. Avrupa Birliği’nde de özellikle 1980’li yıllarda başlayan organik tarım 2000 yılı sonrası reformlarla desteklenmeye başlamıştır.

Özetle, yoğun tarımsal desteklerle başlayan tarımda dönüşüm süreci Avrupa Birliği’nde ve Türkiye’de organik tarım uygulamasıyla daha sürdürülebilir bir boyut kazanmıştır.

Ekonomik gelişme aşamasında tarıma verdikleri önem farklı şekilde de olsa da, farklı stratejiler izlese de, Türkiye ve Avrupa Birliği 2000 yılı sonrası ortak görüş olan daha sürdürülebilir, çevreye dost ve güvenli yöntem olan organik tarımda kesişmişlerdir.

Bu bağlamda, tarım politikalarında artık strateji geçmişte olduğu gibi üretici geliri ve üretim artışına yönelik olmaktan çok, insan sağlığına ve çevreye duyarlı yöntemlere dayalı olacaktır.

KAYNAKÇA

1. ANDREOSSO-O’Callaghan, B. (2003), *The Economics of European Agriculture*, Palgrave MacMillan.
2. Avrupa Komisyonu, “The EU explained: Agriculture”, 2014. http://ec.europa.eu/agriculture/cap-overview/2014_en.pdf. (Erişim tarihi: 20.09.2016).
3. BALDWIN, R. ve Wyplosz C. (2009), *The Economics of European Integration*, 3. Baskı, The McGraw Hill Companies.
4. BORAN, Ş. ve Ö. Pınar, (2013), “Sürdürülebilir Kalkınma Hedefinde İki Sektör: Yenilenebilir Enerji ve Organik Tarım”, İzmir Ticaret Odası, Ar&Ge Bülteni, Haziran.
5. ÇAKMAK, Erol H. ve Kasnakoğlu, H. (2000), “Turkey: Agricultural Support Policies in Transition Economics”, World Bank Technical Paper No: 470.
6. ÇETİN, B. (2010), *Tarım Ekonomisi*, Dora Basım-Yayın Dağıtım.
7. ÇETİNER, S., (2015), “Tarımda Dönüşüm Nasıl Olacak?”, Tarlasera, Haziran 2015, s. 22-23.
8. http://research.sabanciuniv.edu/28218/1/Tar%C4%B1mda_d%C3%B6n%C3%BC%C5%9F%C3%BCm_nas%C4%B1l_olacak.pdf (erişim tarihi: 01.09.2016)
9. DEMİRYÜREK, K., (2011), “Organik Tarım Kavramı ve Organik Tarımın Dünya ve Türkiye’deki Durumu”, GOÜ, Ziraat Fakültesi Dergisi, 28(1), ss. 27-36.
10. ERAKTAN, G., Abay, C., Miran, B. ve Olhan, E. (2004), *Türkiye’de Tarımın teşvikinde Doğrudan Gelir Desteği Sistemi ve Sonuçları*, İstanbul Ticaret Odası Yayın No:2004-53.
11. EŞTÜRK, Ö. ve M. N. Ören, (2014), “Türkiye’de Tarım Politikaları ve Gıda Güvencesi”, *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 24(2), ss: 193- 200.
12. GÖK, S. A., (2008), “Genişleyen Avrupa Birliği Pazarında Türkiye’nin Organik Tarım Ürünleri

- Ticareti Açısından Değerlendirilmesi”, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, AB Uzmanlık Tezi.
13. GÜLER, S., 2006, “Organic Agriculture in Turkey”, OMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi, 21(2): ss. 238-242.
  14. GÜNAYDIN, G., (2010), Tarım ve Kırsallıkta Dönüşüm: Politika Transferi Süreci/ AB ve Türkiye, Tan Kitabevi Yayınları 11, Araştırma Dizisi 8, Mart 2010.
  15. HATUNOĞLU, E. E. ve F. Eldeniz (2012), “2000 Yılı Sonrası Türk Tarım Sektöründe Yapısal Dönüşüm Politikaları”, Sayıştay Dergisi, Sayı:86, Temmuz - Eylül 2012, ss. 27-56.
  16. İNAN, H., Gaytancıoğlu, O., Erbay, R. ve Yılmaz, F. (2003), Gelişmiş Ülkelerde Tarım Piyasalarının Organizasyonu, İstanbul Ticaret Odası Yayın No: 2003-53: s. 21.
  17. İPEK, S. ve G. Yaşar Çil, (2010), “Uluslararası Ticari Boyutuyla Organik Tarım ve Devlet Destekleri”, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 5(1), ss. 135-162.
  18. İTO (2009), Türkiye’de ve Dünya’da Tarımsal Destekleme Politikası, Yayın No: 2009-14.
  19. KAYPAK, Ş., 2011, “Küreselleşme Sürecinde Sürdürülebilir Bir Kalkınma İçin Sürdürülebilir Bir Çevre”, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 13 (20): ss. 19-33.
  20. KAZGAN, G. (2003), Tarım ve Gelişme, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
  21. KIZILTUĞ, T. ve H. Fidan, “Contributions of Organic Agriculture to The Turkish Economy”, IBANESS Conference Proceedings, March 12-13, 2016, pp. 37-45.
  22. KJELDTSEN-Kragh, S. (2007), The Role of Agriculture in Economic Development: The Lessons of History, Copenhagen Business School Press.
  23. MERDAN, K., (2014), “Türkiye’de Organik Tarımın Ekonomik Analizi: Doğu Karadeniz Uygulaması”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Doktora Tezi.
  24. OECD, Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2015. http://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation_22217371 (erişim tarihi: 06.10.2016).
  25. PAMUK, Ş. (2015), Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım.
  26. REHBER, E. (2013), Tarım Ekonomisi, Ekin Yayınevi.
  27. TURHAN, Ş., (2005), “Tarımda Sürdürülebilirlik ve Organik Tarım”, Tarım Ekonomisi Dergisi, 11(1), ss. 13-24.
  28. http://www.eto.org.tr/?page_id=41 (Erişim tarihi: 07.09.2016).
  29. <http://www.tarlasera.com/haber-8414-organik-urunlerin-potansiyeli-sanilandan-yuksektir> (Erişim tarihi: 07.09.2016).
  30. TC. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Stratejik Plan 2013-2017
  31. <http://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/Stratejik%20Plan%202013-2017.pdf> (Erişim tarihi: 17.09.2016).
  32. TC. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Alan Bazlı Destekler.
  33. <http://www.tarim.gov.tr/Konular/Tarimsal-Destekler/Alan-Bazli-Destekler>. (Erişim tarihi: 20.09.2016).
  34. Türkiye Organik Tarım Stratejik Plan (2012-2016)
  35. <http://www.trakya2023.com/uploads/docs/2806201331nTii.pdf> (Erişim tarihi: 07.09.2016).
  36. Türkexim, 2016, TurkExim Company Directory, <http://www.ithalatihiracat.biz/?pnun=337> (Erişim tarihi: 26.09.2016).